

ISSN 2227-2844

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

№ 2 (356) ЧЕРВЕНЬ

2023

ВІСНИК

ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Всесвітня історія, Історія України,
Історіографія та спеціальні історичні дисципліни

№ 2 (356) червень 2023

Засновано в лютому 1997 року

Свідоцтво про реєстрацію:
серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено до переліку
наукових фахових видань України
(історичні науки) (Категорія „Б”)
Наказ Міністерства освіти і науки України
№ 1188 від 24.09.2020 р.

Журнал включено до переліку видань реферативної бази даних
„Україніка наукова” (угода про інформаційну співпрацю
№ 30-05 від 30.03.2005 р.)

Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 12 від 23 червня 2023 року)

Виходить двічі на рік

Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Юрків Я. І., доктор педагогічних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, проректор з науково-педагогічної роботи (Україна).

Заступники головного редактора:

Караман О. Л. – доктор педагогічних наук, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, ректор ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (Україна).

Набока О. В. – доктор історичних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, завідувач кафедри історії України (Україна).

Шехавцова С. О. – доктор педагогічних наук, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, професор кафедри романо-германської філології (Україна).

Відповідальні редактори:

Отравенко О. В. – кандидат педагогічних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, доцент кафедри теорії і методики фізичного виховання (Україна).

Забудкова О. А. – кандидат історичних наук, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, доцент кафедри історії України (Україна).

Кокнова Т. А. – кандидат педагогічних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, доцент кафедри романо-германської філології (Україна).

Члени редакційної колегії:

Бабич В. І. – доктор педагогічних наук, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, професор кафедри олімпійського та професійного спорту (Україна).

Власенко К. В. – доктор педагогічних наук, професор, Донбаська державна машинобудівна академія, завідувач кафедри математики та моделювання (Україна).

Глуховцева К. Д. – доктор філологічних наук, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, професор кафедри української філології та загального мовознавства (Україна).

Дмитренко В. І. – доктор філологічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет, професор кафедри української та світової літератур (Україна).

Заблоцький В. В. – доктор наук з державного управління, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, директор навчально-наукового інституту публічного управління, адміністрування та післядипломної освіти (Україна).

Кобзар О. І. – доктор філологічних наук, професор, Полтавський університет економіки й торгівлі, професор кафедри ділової іноземної мови (Україна).

Кравченко О. І. – доктор педагогічних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, в. о. завідувача кафедри публічної служби та управління навчальними і соціальними закладами (Україна).

Кушнірова Т. В. – доктор філологічних наук, професор, Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка, професор кафедри германської філології та перекладу (Україна).

Литвин М. Р. – доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, завідувач відділу (Україна).

Лукашевич-Велеба Й. – доктор педагогічних наук, Академія спеціальної педагогіки імені Марії Гжегожевської, професор педагогічного факультету (Республіка Польща).

Любимова С. А. – кандидат філологічних наук, доцент, Київський національний лінгвістичний університет, докторант кафедри англійської філології, перекладу і філософії мови імені проф. О. М. Мороховського (Україна).

Михальський І. С. – доктор історичних наук, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Україна).

Моїсеєнко О. Ю. – доктор філологічних наук, професор, Національний університет „Києво-Могилянська академія”, професор кафедри англійської мови (Україна).

Нефьодов Д. В. – доктор історичних наук, доцент, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, доцент кафедри історії (Україна).

Прошкін В. В. – доктор педагогічних наук, Київський університет імені Бориса Грінченка, професор кафедри комп'ютерних наук і математики (Україна).

Священко З. В. – доктор історичних наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання (Україна).

Си Цзюньцзін – доктор філологічних наук, професор, Ланьчжоуський університет, професор факультету російської мови та літератури (КНР).

Ткачук В. В. – кандидат педагогічних наук, Криворізький національний університет, асистент кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки (Україна).

Харченко С. Я., доктор педагогічних наук, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, завідувач кафедри соціальної педагогіки (Україна).

Хахула Л. І. – кандидат історичних наук, доцент, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, старший науковий співробітник (Україна).

Юган Н. Л. – доктор філологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри іноземних мов (Україна).

Редакційні вимоги до технічного оформлення статей

Редколегія „Вісника” приймає статті обсягом 5 – 7 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, правє й лїве) – 3,8 см; верхній колонтитул – 1,25 см, нижній – 3,2 см.

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***) , 2014.

Статті у „Віснику” повинні бути розміщені за рубриками. Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний).

Через рядок від УДК в лівому верхньому кутку вказуються прізвище, ім'я по-батькові автора (повністю, шрифт жирний). На наступному рядку – учений ступінь, звання, посада, місце роботи; e-mail; ORCID ID (персональний код, який необхідно отримати, заповнивши анкету за посиланням: <https://orcid.org/register>).

Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); визначення методики дослідження (сукупність методів дослідження, їх основний зміст, характеристики і показники, які вони фіксують, та одиниці вимірювання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела в тексті оформлюються таким чином: у круглих дужках зазначається прізвище автора, та рік видання роботи (наприклад, Шумська, 2010). Якщо потрібно послатися на декілька джерел, варто перелічувати їх через крапку з комою (наприклад, Афанасьєва, 2016; Богданова & Саннікова, 2015; Мооге, 2006). Якщо використовуються цитати, статистика тощо, то слід вказати номер сторінки посилання (Афанасьєва, 2016, с. 46; Bruner, 2012, р. 24).

Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після заголовку „Список використаної літератури” (без двокрапки) у порядку цитування й оформлюються відповідно до ДСТУ 8302:2015. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацем; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Для коректного індексування публікацій наукометричними системами після „Списку використаної літератури” необхідно навести References. Посилання в **References** мають бути оформлені латиною; для кирилических цитувань слід транслітерувати імена авторів та назви видань; останні також слід навести в англійському перекладі в [] з зазначенням мови оригіналу в дужках, наприклад, [in Russian], [in Ukrainian] Назви періодичних видань слід наводити відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN. В елементах опису не можна замінити латинські літери на кириличні. Цитування в References мають бути оформлені за стандартом APA.

Статтю закінчують 2 анотації обсягом 1600-1800 знаків (українською та англійською мовами) із зазначенням прізвища, ім'я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3–5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора: (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу (повністю), домашня адреса; e-mail та номери телефонів (службовий, домашній, мобільний) трьома мовами (українською, російською та англійською).

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

1. **Алтухов О. А.** Організація біржової діяльності в Наддніпрянській Україні згідно з виданням „Банкова енциклопедія” наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. 4
2. **Кучеренко С. В.** Праця „Розподіл Росії” в біографії й творчості Юрія Липи..... 13
3. **Михальський І. С.** Лист Володимира Левинського до Миколи Ганкевича (1915 р.)..... 23
4. **Набока О. В.** Російська/радянська імперська концепція історичного розвитку Донбасу: становлення, розвиток та значення у сучасній російсько-українській війні..... 30
5. **Фінін Г. І., Руднік Д. Г., Хряпін Е. О.** Історична пам’ять як складова змісту вищої історичної освіти..... 42

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

6. **Donaj Ł.** Unia europejska a Rosja po 24 lutego 2022 roku. Wybrane problemy..... 52
7. **Radchenko N.** Municipal public bank as a component of life the Ukrainian city in the late 19th – early 20th century..... 59
8. **Бублик О. І.** Протидія антицерковній політиці радянської влади в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст.: причини, перебіг та наслідки..... 77
9. **Зубко О. Є.** Феномен „знецорінення” – „укорінення” української еміграції на теренах міжвоєнної Чехословаччини (1918–1939): оцінка в часі..... 89
10. **Шевцова Є. С.** Діяльність Йозефа Бузека у галузі польської та галицької статистики..... 98

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477):336.7.,19/20”

DOI: 10.12958/2227-2844-2023-2(356)-4-12

Алтухов Олексій Анатолійович,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Полтава, Україна.

alex.an.altukhov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7592-9488>

ОРГАНІЗАЦІЯ БІРЖОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ЗГІДНО З ВИДАННЯМ „БАНКОВА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ” НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Останнім часом економічна історія України привертає все більшу увагу науковців. Це пов'язано із тим, що розробка ефективно діючої господарської моделі у нашій країні неможлива без вивчення історичного досвіду у цьому питанні. Важливим вважається дослідження та ретельний аналіз провідних джерел з цієї проблематики, зокрема і публіцистичних творів сучасників подій, у яких розглядаються різні аспекти діяльності біржових установ України у досліджуваній період. Серед них особливе місце займає другий том „Банкової енциклопедії”, що був опублікований у 1917 р. у Києві. Відзначимо, що це видання було підготовлено провідними вченими економістами тієї епохи та повністю присвячено розгляду різних проблем, пов'язаних із розвитком бірж. Вважаємо важливим проаналізувати це джерело, тим більше, що воно практично не розглядалося українськими вченими.

Динамічний розвиток капіталістичних відносин як на Наддніпрянській Україні, так і у Російській імперії в цілому у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. обумовило підвищений науковий інтерес до проблем, пов'язаних із цим процесом. Серед всього іншого, у цей період з'являється велика кількість праць, у яких розглядалися різні аспекти розвитку біржової справи. У 1917 р. у Києві був опублікований другий том „Банкової енциклопедії”, у якому усі статті були присвячені дослідженню біржової справи у провідних країнах, Російській імперії та на українських землях. Співавторами видання були провідні економісти та юристи, зокрема А. Н. Анциферов, Г. В. Афанас'єв,

Х. А. Барановський, М. Н. Боголепов, Е. В. Ванштейн, І. М. Гольдштейн, Н. С. Доброхотов, В. Я. Железнов, А. М. Лазарев, Д. Н. Левін, Є. С. Лур'є, П. П. Мігулін, Н. Д. Сілін, П. Б. Струве, М. П. Туган-Барановський та ін.

Головним редактором видання виступив провідний економіст, професор Київського комерційного інституту, багаторічний депутат Державної Думи Леонід Миколайович Яснопольський.

Відзначимо, що редактор видання був видатним економістом, представником дореволюційної економічної школи, що склалася у Києві на початку ХХ ст. Він народився 1 лютого 1873 р. у Києві, де провів більшу частину свого життя. Після закінчення Київської гімназії у 1891 р., він спочатку поступив до юридичного факультету Київського університету, а потім перевівся до Петербурзького університету, по закінченні якого у 1895 р. почав працювати там само, на кафедрі політичної економії та статистики. У 1902 р. Яснопольський зайняв посаду приват-доцента Київського університету, а з лютого 1903 р. – Харківського університету. З початку викладацької та наукової кар'єри він виступав прибічником лібералізації економічного життя імперії, вважаючи будь-які державні перепони у діяльності, у тому числі і біржових установ, значною перешкодою на шляху становлення ефективних ринкових відносин. У 1902 р. він виклав свої, на той час досить радикальні ідеї у статті „Джерела землеволодіння, перш за все у Росії”. Висловлені ним думки, зокрема критика економічної далекосхідної політики російського уряду, викликали незадоволення керівництва Харківського університету, з якого він був змушений звільнитися. Проте скоро Яснопольському вдалося поновитися у Комерційному інституті Києва. Окрім того, на початку ХХ ст. він був обраний на посаду „гласного” полтавського та переяславського земств, а у 1905 р. був обраний депутатом Першої Державної Думи від Полтавської губернії. За політичними уподобанням був близький до кадетської партії.

Займаючись політикою, Яснопольський не забував і про наукову та викладацьку кар'єру. У 1906–1910 рр. він викладав у Петербурзькому політехнічному інституті, а з 1910 р. зайняв посаду професора Київського університету. Він є автором низки наукових робіт, у яких розглядав різні аспекти економічного розвитку Російської імперії. У 1914 р. економіст став редактором двотомного фундаментального видання „Банківська енциклопедія”, другий том якого повністю присвячений біржової діяльності.

Відзначимо, що праця мала бути опублікована у 1914 р., проте Перша світова війна (1914–1918) внесла свої корективи у плани Яснопольського. Редактор був змушений неодноразово переносити строки випуску видання внаслідок виникнення різних проблем, зокрема,

дефіциту паперу у Києві, який став відчуватися із початок військових дій.

У передмові Л. М. Яснопольський (1917) наполягав на тому, що біржа є важливим інститутом, який забезпечує розвиток ринкових відносин не тільки у мирний час, але і в період війни. Він критикував консервативну політику російського царського уряду, який, на його думку, перешкоджав розвитку біржової справи. Зокрема, він відзначав: *„традиції поліцейської держави та упередження кіл суспільства, які не доросли до західноєвропейського розуміння значення вільного біржового обороту, дуже гальмують розвиток розвитку російського руху біржового ринку і разом із тим затримують процес європеїзації економічного життя Росії у галузі торговельних, промислових та кредитних відносин”* (с. 11).

На думку Л. Яснопольського російська влада розглядала біржу, як явище пов'язане із різного роду незаконними авантюрами та обманом. *„Сьогодні панує думка, що біржа є інститутом виключно небезпечним та злісний, який потрібно тримати у «іжакових рукавицях», з одного боку, оберігаючи державний кредит від зловмисних посягань на курси фондів, з іншого – ретельно оберігаючи обивательських карасів від біржових щук та акул”* (Яснопольський, 1917, с. 11).

Задля подолання перешкод на шляху розвитку біржової справи, Л. М. Яснопольський рекомендував провести структурне реформування цих установ та зміну підходу до них з боку влади. Зокрема, він наполягав змінити ставлення до т. зв. „біржового закуліся” – системи неформального визначення особливостей проведення біржових операцій між провідними біржовими гравцями. *„Сьогодні куліса – найбільш еластичний елемент паризької біржі, без якого не взмозі обійтись навіть найбільші банки Франції – загнана у нас у підпілля кав'ярень та «американок». Між тим, біржа, яка не має куліси завжди парадоксальна. Вона схожа на армію, яка не має тилу; їй немає звідки черпати нові сили та нікуди здати своїх поранених”*, – писав економіст (Там само, с. 12).

Також Яснопольський наполягав на зміні ставлення та легалізації „біржової спекуляції”, вважаючи її важливим елементом активізації ринкових відносин. На його думку, *„здорова спекуляція зростає в умовах капіталізму, що вільно зростає”*. Яснопольський вважав, що вона є *„однією з невід'ємних рис процесу появи капіталістичного духу, духу підприємництва, формування якого неможливо без вільної, нормальної спекуляції* (Там само).

Важливість біржових спекуляцій, на думку вченого, особливо проявляється у період війни, оскільки тільки за допомогою цього фінансового механізму, можна заробити допоміжні кошти, які застосовуються у якості державних позик для ведення військових дій. У він привів французький досвід, оскільки *„французькі мільярдні позики*

під час війни були взяті за допомогою спекуляції, а не зберігача публікою і остаточно їх розміщення відбулося тільки через 7–8 років” (Там само).

Також у передмові до видання Яснопольський окреслив ще одну характерну рису розвитку біржової справи, як в Україні, так і загалом на території Російської імперії. На його думку, наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулася масштабна концентрація банківського капіталу, розповсюдження банківської діяльності, як на фондові, так і товарні операції. Помітним стало *„об’єднання банків із промисловістю”*. Все це призвело до того, що банківські фінансові установи почали витіснити біржи з фінансового сектору, зміщаючи їх головні функції. Все це дозволяло говорити про кризу біржових інституцій, які були змушені підпорядковуватися *„концентрованому банківському капіталові”* (Там само, с. 14).

Яснопольський стверджував, що така концентрація, головною формою якої були синдикати спотворювала існуючу фінансову систему російської імперії та гальмувала розвиток капіталістичних відносин. *„Саме спотворені умови у яких розвивається російська торгівельно-промислова, біржова та банківська діяльність, гальмує накопичення капіталу, конкуренцію, тиснуть на підприємницький дух. Тим самим замість широкої індустріалізації країни, сьогодні створені лише кілька вузьких, владних, привілейованих груп промислової та фінансової олігархії”*, – відзначав він (Там само, с. 15).

Аналіз діяльності фондових бірж Російської імперії (в тому числі Одеської, Київської та Харківської фінансових установ, які здійснювали цю діяльність), приведений у розділі *„Банкової енциклопедії”*, який був підготовлений В. П. Кардашевим. Він відзначав, що фондова біржа здійснювала наступні види діяльності: купівля та продаж іноземних грошей, іноземних чеків та переводних векселів, облігацій державних позик, позик міст, міських кредитних товариств, промислових компаній, закладних листів, земельних банків, акцій різних підприємств – пароплавних, транспортних, стразових, залізничних, комерційних банків і т. д. (Кардашев, 1917, с. 185).

Провідне місце у системі фондових бірж належало Петроградській біржі, у той час, як регіональні, зокрема, українські, працювали відповідно до місцевої економічної специфіки. Так, В. П. Кардашев повідомляв, що Київська фондова біржа працює переважно із паями (акціями) місцевих цукрових заводів (Там само).

Головна увага автора зосереджена на аналізі діяльності головної біржової установи імперії – Петроградської. Регіональні фондові біржі, в тому числі Одеська, Київська та Харківська, менше цікавили В. П. Кардашева. Він відзначив незначний об’єм фінансових оборотів та їх залежність від діяльності столичної біржової установи. *„Одна тільки одеська біржа веде самостійне існування, інші ж знаходяться у сфері впливу петроградської і у певних випадках варшавської біржі, від яких*

залежить ринок капіталів у Західному краї”, – відзначав науковець (Там само, с. 218).

Тим не менш, В. П. Кардашев привів короткий огляд діяльності українських фондових бірж, зокрема – Одеської. За його словами, ця фінансова установа, концентрувалася на операціях, пов’язаних із торгівлею та виробництвом збіжжя. Автор відзначав, що *„на одеській біржі торгівля фондами ніколи не відрізнялася розмірами петроградської біржи, проте йшла самостійно, особливо у ранішні періоди її діяльності. Валютні угоди, як наслідок експорту хлібу, мали вплив на курси петроградської біржи”* (Там само, с. 219).

В. П. Кардашев залишив важливі свідчення щодо організації роботи Одеської фондової біржи, яка у період написання статті регулювалася зібранням спеціальних інструкцій, об’єднаних під назвою *„Одеські біржові правила для угод з покупки та продажу цінних паперів, золотої валюти, витрат та подібних цінностей”*. Згідно з цими правилами, право здійснювати угоди без посередництва маклерів мають тільки власники, або представники діючих у Російській імперії торгових, промислових та банківських підприємств. Це у свою чергу, на думку Кардашева, обумовлювало слабкі темпи зростання діяльності місцевих біржових установ, в тому числі і Одеської. Задля подолання цього, автор вважав за необхідне ліквідацію будь-яких обмежень у біржовій торгівлі (Там само).

Окремо слід згадати про статтю *„Значення біржі у сучасному господарчому строї”*, розміщену у *„Банковій енциклопедії”*. Її автором був видатний економіст, активний учасник українського суспільного життя М. І. Туган-Барановський. У праці аналізується роль біржових установ у процесі розвитку ринкових відносин. Біржі Туган-Барановський (1917) називав *„сучасними господарчими установами, наявність яких є найхарактернішою ознакою капіталістичної системи господарства”* (с. 24).

На думку автора, і до становлення капіталізму, існували установи, що виконували окремі біржові функції. Зокрема, Туган-Барановський відмічав, що такими організаціями були ярмарки – вельми поширені в Україні у середині XIX ст. Він відзначав, що *„ярмарка була досить грубим способом з’ясування співвідношення суспільного попиту та пропозиції, але у свій час вона мала у цьому відношенні більше значення, ніж біржа у наш час”* (Там само, с. 30).

Проте, по мірі розвитку ринкових відносин та ускладнення капіталістичних механізмів регулювання, ярмарки більше не могли виконувати роль біржових регуляторів. *„На ярмарку суспільний попит та пропозиція враховувалися грубим способом, – писав Туган-Барановський, – суспільна пропозиція вираховувалася згідно із кількістю підвезеного товару, а суспільний попит – згідно із закупівлями ярмаркових торговців. Проте на ярмарок підвозилася тільки обмежена*

кількість усіх товарів, а закупівлі торговців далеко не відображали реальний попит країни на той чи інший товар” (Там само, с. 29).

Відповідно він відзначав, що на біржі механізми встановлення розмірів суспільного попиту та пропозиції є витонченішими та досконалішими.

В умовах розвитку капіталістичних відносин, на думку автора, біржа виконувала низку важливих соціально-економічних функцій. По-перше, ця установа полегшувала процес укладення торговельних угод між різними учасниками ринкових відносин. *„Концентруючись в одному пункті, біржа полегшує здійснення цих угод, балансування попиту пропозицією”*, – відзначив він (Там само, с. 34).

По-друге, біржа сприяла встановленню збалансованих та об’єктивних пропорцій між попитом та пропозицією. *„Біржа дає змогу у ширших розмірах ніж на ярмарці, встановлювати розміри всього попиту та пропозиції і таким чином вона сприяє тому, що товарні ціни точніше враховують це співвідношення, завдяки чому стає можливим більш пропорційний розподіл суспільної праці”*, – писав він (Там само).

У той же час, Туган-Барановський констатував, що товарна біржа *„має досить обмежене значення”*, оскільки через неї *„проходить лише певна група продуктів капіталістичного господарства”* (Там само, с. 35). Найбільше значення, на думку автора, біржові установи мають у процесі організації торгівлі збіжжям, поширеної в українських землях у досліджуваній період. Це пояснюється тим, що *„у хлібній торгівлі біржа грає дійсно дуже велику роль, „оскільки хліб легко приймає характер товару і тому легко стає предметом біржових угод”* (Там само). Окрім того *„хліб є товаром світового значення та знаходиться у щільній залежності від умов світового хлібного ринку”* (Там само).

Характерною ознакою біржовою торгівлею хлібом є те, що ціни на цей товар відзначаються сильними коливаннями, завдяки чому ця діяльність пов’язана із великими ризиком та *„має спекулятивний характер”* (Там само).

Туган-Барановський відзначав позитивні та негативні сторони біржової торгівлі хлібом, що склалися, як в українських землях, так і у Російській імперії в цілому. З одного боку він відзначав, що *„біржі виробили досить досконалі механізми для полегшення термінових угод із хлібом”* (Там само). З іншого, науковець констатував, що *„незважаючи на величезний розвиток хлібної торгівлі, донині не існує правильно організованих термінових угод із хлібом чисто біржового типу”* (Там само). Він відзначив, що спеціальні хлібні біржі почали виникати у Російській імперії тільки у останні два десятиріччя, але на початку ХХ ст. вони не мали великого значення для загальноімперської хлібної торгівлі.

Подібні недосконалості, на думку Туган-Барановського існують і у інших галузях біржової торгівлі, зокрема у сфері угод, пов’язаних із

покупкою та реалізацією заліза – одного із найголовніших товарів, виробництво якого було поширено на півдні та сході Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Автор відзначив, що *„існують спеціальні біржі для заліза, проте вони мають місцеве значення і світова ціна заліза формується не на цих біржах”* (Там само, с. 36). При цьому окремі товари металургійної промисловості взагалі не є предметом біржової торгівлі та виготовляються лише на замовлення. Мова йде, насамперед, про *„рейки, залізничні принадлежності, кораблі та вагони”* (Там само).

Саме тому, Туган-Барановський вважав, що товарні біржі грають досить невелику роль у капіталістичному господарстві, чого не можна сказати про фондові біржові установи, які на його думку є *„резервуаром, у якому концентрується пропозиція капіталів, які шукають постійного розміщення”* (Там само, с. 39).

Саме наявність фінансових бірж є свідченням монополізації та концентрації капіталів – однієї із характерних ознак розвитку капіталістичних відносин на Наддніпрянщині на межі XIX та XX ст. На думку Туган-Барановського, *„завдяки фондовій біржі стало можливим злиття великої кількості незначних капіталів у гігантські скупчення, які вимагаються умовами капіталістичного господарства”* (Там само). При цьому, *„чим швидше йде накопичення капіталу, тим важливішою стає фондова біржа у загальному устрої капіталістичного суспільства”* (Там само).

Таким чином, Другий том „Банкової енциклопедії” дає змогу виявити характерні ознаки розвитку біржової справи у Наддніпрянській Україні у досліджуваній період. Аналізуючи статті, розміщені у виданні, можна дійти до висновку, що наприкінці XIX – на початку XX ст. головними факторами, які впливали на діяльність українських біржових установ були незначні об’єми торгівлі, консервативна фінансова політика царського уряду, а також процес концентрації виробництва та капіталів. Усі ці явища стали причиною того, що біржова справа знаходилася у досить важкому стані. За рівнем продажу товарів, обороту капіталів, біржові установи Наддніпрянської України значно поступалися, як Петербурзькій біржі, так і аналогічним закладам Західної Європи. Подальше дослідження джерел з історії біржової справи наприкінці XIX – на початку XX ст. здійснюватиметься у наступних наукових статтях.

Список використаної літератури

1. Яснопольский Л. Н. Предисловие. *Банковая энциклопедия* / под ред. Л. Н. Яснопольского. К. : Издательство Банковой энциклопедии, 1917. Т. II. С. IX–XV. **2. Кардашев В. П.** Фондовые биржи в России. *Банковая энциклопедия* / под ред. Л. Н. Яснопольского. К. : Издательство Банковой энциклопедии, 1917. Т. II. С. 185–220. **3. Туган-**

Барановский М. И. Значение биржи в современном хозяйственном строе. *Банковая энциклопедия* / под ред. Л. Н. Яснопольского. К. : Издательство Банковой энциклопедии, 1917. Т. II. С. 24–39.

References

- 1. Yasnopol'skij, L. N.** (1917). Predislovie [Preface]. In *Yasnopol'skij, L. N. (Ed.). Bankovaya Enciklopediya [Banking encyclopedia]*. (Vol. II. pp. IX–XV). Kyiv: Izdatel'stvo Bankovoj enciklopedii [in Russian].
- 2. Kardashev, V. P.** (1917). Fondovye birzhi v Rossii [Stock exchanges in Russia]. In *Yasnopol'skij, L. N. (Ed.). Bankovaya Enciklopediya [Banking encyclopedia]*. (Vol. II. pp. 185–220). Kyiv: Izdatel'stvo Bankovoj enciklopedii [in Russian].
- 3. Tugan-Baranovskij, M. I.** (1917). Znachenie birzhi v sovremennom hozyajstvennom stroe [The value of the exchange in the modern economic system]. In *Yasnopol'skij, L. N. (Ed.). Bankovaya Enciklopediya [Banking encyclopedia]*. (Vol. II. pp. 24–39). Kyiv: Izdatel'stvo Bankovoj enciklopedii [in Russian].

Алтухов О. А. Організація біржової діяльності в Наддніпрянській Україні згідно з виданням „Банкова енциклопедія” наприкінці XIX – на початку XX ст.

У статті аналізується провідне джерело з історії розвитку банківської справи кінця XIX – початку XX ст. „Банкова енциклопедія” 1917 р. У цьому виданні усі статті були присвячені дослідженню біржової справи у провідних країнах, Російській імперії та на українських землях. Співавторами видання були провідні економісти та юристи, зокрема А. Н. Анциферов, Г. В. Афанас'єв, Х. А. Барановський, М. Н. Боголепов, Е. В. Ванштейн, І. М. Гольдштейн, Н. С. Доброхотов, В. Я. Железнов, А. М. Лазарев, Д. Н. Левін, Є. С. Лур'є, П. П. Мігулін, Н. Д. Сілін, П. Б. Струве, М. П. Туган-Барановський та ін.

Аналізуючи статті, розміщені у виданні, автор дійшов до висновку, що наприкінці XIX – на початку XX ст. головними факторами, які впливали на діяльність українських біржових установ були незначні об'єми торгівлі, консервативна фінансова політика царського уряду, а також процес концентрації виробництва та капіталів. Усі ці явища стали причиною того, що біржова справа знаходилася у досить важкому стані.

Ключові слова: „Банкова енциклопедія”, біржа, Л. Яснопольський, спеціалізоване видання, капіталістичний розвиток.

Altukhov O. A. Organization of exchange activity in Trans-Dnieper Ukraine according to the publication „Banking Encyclopedia” in the late 19th – early 20th century

The article considers and analyzes the informational significance of the leading economic specialized publication of the late XIX – early XX centuries. „Banking Encyclopedia”. It is noted that in 1917 the second

volume of this work, fundamental at that time in the field of economics, was published in Kyiv, which was entirely devoted to the study of stock exchange business in the leading countries, the Russian Empire and the Ukrainian lands. The co-authors of the work were leading contemporary economists and lawyers, in particular A. N. Antsiferov, G. V. Afanasyev, H. A. Baranovsky, M. N. Bogolepov, E. V. Vanshtein, I. M. Goldstein, N. S. Dobrokhotov, V. Ya. Zheleznov, A. M. Lazarev, D. N. Levin, E. S. Lurie, P. P. Migulin, N. D. Silin, P. B. Struve, M. P. Tugan-Baranovsky and others. Among the aspects considered were, in particular, the activities of the leading stock exchange institutions of Dnieper Ukraine: in Odessa, in Kyiv, in Kharkiv.

Leading economist, professor of the Kyiv Commercial Institute, long-term deputy of the State Duma Leonid Mykolayovych Yasnopolsky became the editor-in-chief of the publication.

Analyzing the scientific works collected in the Second Volume of the Banking Encyclopedia of 1917, the author of the article came to the conclusion that they make it possible to trace the state of affairs in the development of the stock market in the late nineteenth and early twentieth centuries. In particular, one can trace the state policy towards these financial institutions, which in many respects slowed down the development of the stock market, both in Ukraine and in the Russian Empire as a whole.

Key words: „Banking Encyclopedia”, exchange, Yasnopolsky, specialized edition, capitalist development.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2023 р.

Прийнято до друку 25.04.2023 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 94.929(Липа)

DOI: 10.12958/2227-2844-2023-2(356)-13-22

Кучеренко Світлана Володимирівна,
старший лаборант кафедри історії України
та спеціальних історичних дисциплін
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,
м. Одеса, Україна.
kusvi@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-3718-2579>

ПРАЦЯ „РОЗПОДІЛ РОСІЇ” В БІОГРАФІЇ Й ТВОРЧОСТІ ЮРІЯ ЛИПИ

*Закидають мені, що завеликі речі підношу, –
на то відповідь тільки один рішаючий голос –
голос дійсності (Ю. Липа, 1942)*

Сучасна російсько-українська війна актуалізувала працю з промовистою назвою „Розподіл Росії” (1941) українського громадського і культурного діяча, лікаря і письменника, історіософа й геополітика Юрія Липи (1900–1944) щодо історії та перспектив російсько-українських відносин, минулого й майбутнього російської імперії, а відтак і зацікавлення постаттю її автора – „того, хто знав як розділити Росію” (Віхров, 2022). Текст праці розібраний на цитати (як от „... Українці змагаються не тільки за свою справедливість, але й за панування цієї справедливості в оточенні. Не може бути й мови про компроміси щодо сучасної російської державності. Єдиним рятунком для існування української державності є цілковите знищення російської великодержавності...” тощо). З’явилися нові дослідження (Баган, 2014, с. 7–20), наукові рефлексії (Баран, 2020, с. 173–178) публічні лекції (Музичко, 2023).

У відгуку сучасника Ю. Липи І. Крип’якевича (1942) на першодрук праці читаємо: „Юрія Липу не треба захвалювати: всі хто читав його політичні нариси, знають, як він захоплює читача своїми ядерними характеристиками, глибокою інтуїцією в оцінці подій і явищ та блискучим стилем. Але головна тайна його успіху в тому, що він намагається розкрити невідоме завтрашнього дня України”. Головною тезою праці історик вважав твердження: „Росія – це штучний твір, конгломерат країн і народів, який мусить розпастися на окремі держави, яких розвиток обумовлений природними економічними причинами. Росія залишилася штучним твором не тільки за царизму, але й також за більшовицької влади” (с. 13).

Передмова редактора В. Рога (2022) до найновішого минулорічного видання починається словами: *„На тлі російської агресії в Україні відбуваються тектонічні зрушення в геополітичних орієнтаціях, в суспільній свідомості, і те, що вчора більшості здавалося рожевими фантазіями чи напівбожевільними мареннями стає реальністю, очевидністю для всіх”* (с. 4).

Так, щодо відносин України з росією, автор „Розподілу Росії” категорично наполягав на цілковитому відділенні ворожих духовно й економічно виключаючих одна одну Московії-півночі та України-півдня, які повинні піти різними історичними шляхами для добра людства і для порядку світу. Ю. Липа підкреслив, що кожна нація, як і окрема людина, зможе висловити себе у безнастанній боротьбі з матеріальним і духовним оточенням. Тільки у такій боротьбі виробиться природна сила України і її вартість для народів світу. За цю окремішність вже *„впало багато свідомих і несвідомих жертв”* (Липа, 2022, с. 135).

Слід зауважити, що Ю. Липа пропонував не нищення, а виховання і оздоровлення московського населення. Він писав: справа не в тому, щоб фізично знищити в Петербурзі і Москві 400–500 тисяч ентузіастів, що проповідують гноблення, йдеться про остаточне викорінення традиції цього гноблення і неприродні претензії. Ліками від zdeформованого світогляду на думку автора, є вільний труд, право власності, відповідне законодавство. Подолання кочівницької психології можливе з поворотом до родинних традицій, стабілізації економіки, відродження авторитетів морального характеру. Умова оздоровлення – це розвантаження імперсько-комінтернівського центру. Пропоновані незначні хірургічні заходи, будуть корисні для населення російських земель і цілого світу як ще один крок до духовного збагачення людства (Там само, с. 100).

У наведеній на початку статті цитаті зроблено спробу передати задум автора, актуальність його твору і спектр оцінок праці, що стала об’єктом цього дослідження. Отож, завдання статті: реконструювати обставини життя Ю. Липи, пов’язані з книгою „Розподіл Росії” та з’ясувати значення праці у його власній творчості.

Отже, 1941 рік. Юрій Іванович Липа живе з родиною в окупованій Варшаві, має приватну лікарську практику фітотерапевта, друкує свою публіцистику. До того ж він працює у нелегальному Українському Чорноморському Інституті (УЧІ) – науково-видавничій установі, заснованій ним разом з однопумцями, з метою дослідження міжнародних відносин і визначення місця України в світі. Також редагує заборонений цензурою самвидавчий ідейно-політичний часопис „Вогонь”, у преамбулі якого зазначено: *„Історія не звільняє і не звільнить нікого від відповідальності за його власний край і власний нарід. Як головна присвічує нам тільки одна думка: бути приготованими всупереч усім перешкодам і несприятливостям”* (Липа, 1940, с. 3).

Цікаві спогади про Ю. Липу того часу час залишив У. Самчук, який у травні 1941 р. двічі відвідав доктора, як гість і пацієнт. Він був у захваті від побаченого: *„Все тут є, і всього повно... і філософія, і теософія, і кабалістика, містика і модернізм, класична поезія і медицина... Його кімната – вир мистецтва й мислі, шалені перегони реального з уявним”* (Самчук, 1949, с. 2). Серед *„рукописів більших і менших праць”*, які показав господар, були: книга „Розподіл Росії” реферат „Українська раса. В сучасну хвилю”, геополітичний атлас „Чорноморський простір”, статті-діалоги „Розмова з молодим істориком” і „Розмова з росіянином” та інші, котрі будуть опубліковані впродовж 1941 р.

Вже на той час побачили світ дві знакові книги Ю. Липи „Призначення України” (1938) і „Чорноморська доктрина” (1940). „Розподіл Росії” мав бути їхнім логічним продовженням. На думку автора у цих трьох працях йдеться *„у новому дусі про стан і нові можливості людей і території України”*: перша присвячена внутрішній політиці України, друга – зовнішній, а в третій – обговорюється комплекс країн під назвою „Росія”, що до них належала Україна протягом останніх 230 літ, почавши від нещасливої Полтавської битви (Липа, 2022, с. 44–45), пропонується упорядкування території „Росії” в спосіб найбільш справедливий для всіх частин цього колись міцного економічного блоку та підстави української політики для Росії (Липа, 2007, с. 5–7).

Перший біограф і бібліограф Ю. Липи, його друг і однодумець Л. Биковський вважав, що до написання праці „Розподіл Росії” Ю. Липу заохочувало передчуття німецького походу на схід проти СРСР. Частина української еміграції сподівалася використати ситуацію для відновлення української державності. Німці своїх планів щодо майбутнього України не розкривали, українського руху не підтримували, допомагати не поспішали. Представники німецької опозиції і втікачі з Берліна попереджали українців: німці 1941 р. не ті, що у 1918 р. *„Ю. Липа своєю книжкою хотів випередити інвазію німців в СРСР в надії дати українському громадянству орієнтири в політичній ситуацію. Він також сподівався запропонувати німцям бажаний для українців план дій”* (Биковський, 1955, с. 118). Л. Биковський, як директор бібліотеки УЧІ, був свідком ґрунтовної підготовки автора до написання праці навесні 1941 р.: книжки з бібліотек масово мандрували до нього і навпаки. Він гарячково творив-писав, підбирав ілюстрації, дружина і кресляр малювали (Там само, с. 119). Однак в середині червня 1941 р. Юрію Липі довелося залишити родину роботу і творчість.

Представники німецької влади викликали його, як колишнього очільника Варшавського Українського Допомогового комітету (УДК), і П. Шандрука – колишнього начальника Генштабу Армії УНР на еміграції, у справі організації так званого Українського Національного комітету (УНК) для майбутньої роботи на звільнених українських територіях. Верховне командування Збройних сил Німеччини доручило

формування цього комітету з невизначеними повноваженнями колишньому старшині Австро-Угорської та Галицької армії, перекладачу Уряду Генерал-губернаторства, полковнику Г. Івановичу (Середницький, 2016, с. 185).

П. Шандрук у своїх мемуарах згадував, що Г. Іванович радив не відмовлятися від пропозиції, впевнений у намірі німців відновити Українську державу. Після попередніх зустрічей у Відні, Ю. Липу і П. Шандрука на автомобілях повезли через Будапешт до Румунії. 17 червня вони прибули у передмістя Ясс П'ятра-Нямц і упродовж місяця залишатися при штабі 11-ї німецької армії. Коли німці взяли Вінницю (20 липня 1941 р.) і Вапнярку (23 липня 1941 р.), а до справи організації НМК так і не дійшло, українські діячі зрозуміли, що у зв'язку з непередбаченою легкою перемогою, ситуація змінилася (Шадрук, 2019, с. 17–20). В іншому варіанті спогадів П. Шандрук написав, що їх привезли у штаб для консультування, але не скористалися цим і через 10 днів відправили додому (Шадрук, 1954, с. 45).

За спогадами М. Сарновської (Sarnovska, 1967), Ю. Липа був глибоко пригнічений воєнними подіями та жорстокістю німців щодо українського населення (арк. 54–55). У серпні-вересні 1941 р. він, з наміром вплинути на німецьку українську політику, їздив до Відня та Берліна. Одні перемовники пробували його перекупити, інші намагалися шантажувати, натомість представники гітлерівської опозиції попереджали про неминучу поразку Гітлера на Сході Європи. З подорожі Ю. Липа повернувся без результату з остаточно негативною думкою про німецьку дію (Биковський, 1952, с. 21).

Однак повернемося до „Розподілу Росії”. Передмова до книги датована 22.VI.1941 р., виходить писалася у П'ятра-Нямц. Невідомо, фактична ця дата чи більше символічна: як сподівання, що розподіл розпочався, „возз'єднані” з імперією народи визволяться і підуть власними історичними дорогами. Однак автор акцентував на іншій знаковій події, що дала моральні підстави для появи на світ його книжки – це 50-річчя „Братерства Тарасівців” (1891). Їхня присяга на могилі Т. Шевченка започаткувала думку щодо розподілу Росії (Липа, 2022, с. 45). Як відомо, одним з чотирьох засновників братерства був батько Ю. Липи – політичний і культурний діяч, лікар і письменник Іван Львович Липа (1865–1923). Його статтю „Символ віри молодих українців” (1892) разом з брошурою М. Міхновського „Самостійна Україна” (1900) було визнано попередницями праці.

Л. Биковський займався друком „Розподілу України”. Видання було здійснено у Митрополичій друкарні без дозволу німецької цензури за фінансової підтримки колишнього вояка полку ім. Б. Хмельницького, старшини німецької армії П. Дмитренка. Присвячену Тарасівцям книжку встигли видати до 50-літнього ювілею Братерства (очевидно в липні) (Липа, 1940, с. 27). Л. Биковський вважав, що, з огляду на поспіх, праця

вийшла в незакінченому вигляді. Натомість Ю. Липа запевняв, що ніякого спеціального закінчення твір не потребує (Биковський, 1955, с. 119). З двох сотень авторських примірників більшість було надіслано українським бібліотекам, книгарням, товариствам, діячам і на замовлення.

Та несподівано спонсор заборонив подальше розповсюдження і продаж книжок. Як виявилось, декілька примірників „Розподілу Росії” він повіз до Берліна і, сподіваючись преференцій від німецької влади, показав керівнику головного політичного відділу Рейхсміністерства окупованих східних територій доктору Г. Ляйбрандту (вихідцю з німецьких колоністів Півдня України). Однак секретар міністерства А. Розенберга, прочитавши назву, обізвав П. Дмитренка „дурнем”. Засоромлений і переляканий старшина зачинив книжки в своєму помешканні. Лише восени 1943 р., коли стало очевидно, що німці програють, він дозволив брати книжки. Л. Биковський зміг викупити і розіслати решту примірників зацікавленим людям і установам. Із 3000-го накладу розійшлося приблизно 2000 примірників (Биковський, 1955, с. 119). На той час Ю. Липи вже не було в Варшаві. Він виїхав з родиною на Яворівщину, де продовжив лікувати і опікувався підпільним упівським шпиталем.

Навесні 1944 р. доступ до книжок знов обмежився через постійні роз’їзди П. Дмитренка. Але видавець про всяк випадок надрукував декілька сотень зайвих примірників, які стали в пригоді. Отже, в розвідці Л. Биковського, присвяченій публіцистиці Ю. Липи написано, що майже весь наклад „Розподілу Росії” розійшовся (Биковський, 1955, с. 119). Однак в його біографічному дослідженні читаємо, що наклад видання тільки частково з’явився по українських друкарнях, решта загинуло під час польського повстання у Варшаві 1944 р. (Биковський, 1964, с. 36).

Сучасник Ю. Липи І. Рубай (2000) пригадав, що книга „Розподіл Росії” прикрашала вітрину яворівської книгарні від осені 1943 р. до літа 1944 р. *„Підкреслюю наявність цієї книжки на вітрині книгарні протягом довшого часу не випадково. Можливо у цьому факті таїться ключ до розгадки трагедії поета”*, – зазначив мемуарист (с. 69). Інший житель Яворова Б. Жеплинський (2000) розповідав, що познайомився з працями Ю. Липи в гімназії, у старшокласників взяв „Призначення України” та „Розподіл Росії”, які простудіював з величезним захопленням (с. 114). Приятель Ю. Липи О. Малюк (1953) переконував, що з наближенням фронту треба виїжджати на Захід, тому що *„москалі йому не забудуть «Розподілу Росії» і всієї творчості”* (с. 92). Совети і справді не забули. 20 серпня 1944 р. доктор Липа був закатований. Через рік енкаведисти знайшли заховану в криївці бібліотеку Ю. Липи і показово спалили його твори та рукописи на площі Яворова. Ті, що уникли вогню, були заборонені й на десятиліття поховані у спецхранах з позначкою „КР” („контрреволюційна література”).

Л. Биковський назвав долю „Розподілу Росії” „справді казковою”, в сенсі випробувань на шляху до читача і дослідника. За 80 років здійснено п’ять републікацій, готується шоста (Липа, 1954, 1995, 2007, 2014, 2022).

Праця „Розподіл Росії” – знакова у житті й творчості Ю. Липи. Написана для сучасників автора, вона упродовж 80 років не втрачає своєї актуальності й цікава не лише як бібліографічний, біографічний чи історіографічний факт, а спонукає до поглибленого вивчення багатогранної й різноманітної, проте цілісної творчої спадщини Ю. Липи, що може стати проблемою для подальшого дослідження. Невипадково трикнижжя „Призначення України”, „Чорноморська доктрина” і „Розподіл Росії” Л. Биковський (1946) назвав „Всеукраїнською трилогією” (с. 5–7). Дослідник творчості Ю. Липи В. Барладяну-Бирладник (2000), додавши німецькомовну працю „Росія та її геополітичні можливості” (1940) створив тетралогію (с. 7–15). Біограф Ю. Липи О. Янчук (1998), приєднавши брошуру – „Панування, труд і лад” (1940) об’єднав їх у пенталогію (с. 31). У згоді з попередниками та їхньою логікою слід додати ще одну працю – „Українська раса. В сучасну хвилю” (1941), акцентуючи взаємозв’язок і взаємодоповнення та водночас самодостатність кожної частини цієї гексалогії.

Список використаної літератури

- 1. Липа Ю.** Розподіл Росії. Київ, Одеса, Севастопіль, Керч, Ростов [Варшава] : Держ. видав. України, 1941. 94 с. **2. Віхров М.** Той, хто знав як розділити Росію. *Тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/iurij-lypatoj-khto-znav-iak-rozdilyty-rosiiu/> (дата звернення: 19.09.2022 р.).
- 3. Баган О.** Геостратегії Юрія Липи. *Липа Ю. Розподіл Росії*. Київ : УВС, 2014. С. 7–20.
- 4. Вдовичин І.** Юрій Липа про геополітичні виклики. *Десяті Липівські читання : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* [Івано-Франківськ, 24-25.09.2020] / упоряд. С. Кучеренко; Івано-Франківський нац. мед. університет. Івано-Франківськ : ІФНМУ, 2020. С. 181–185.
- 5. Баран В.** Новітні трактування книги Юрія Липи „Розподіл Росії”. *Десяті Липівські читання: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* [Івано-Франківськ, 24-25.09.2020] / упоряд. С. Кучеренко; Івано-Франківський нац. мед. університет. Івано-Франківськ : ІФНМУ, 2020. С. 173–178.
- 6. Музичко О.** Думки крізь час: актуальність книги Юрія Липи „Розподіл Росії”. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Vf3qrPi8uA0> (дата звернення: 12.05.2023 р.).
- 7. [І. К.] Крип’якевич І.** Юрій Липа „Розподіл Росії”. *Наші дні*. 1942. Ч. 4. С. 13.
- 8. Рог В.** Дороговкази Юрія Липи. *Липа Ю. Розподіл Росії*. Київ : УВС, 2022. С. 4–8.
- 9. Липа Ю.** Вступна стаття. *Вогонь*. Варшава, 1940. Ч. 1. С. 3.
- 10. Самчук У.** Юрій Липа. Поет і лікар. *Свобода*. 1949. Ч. 248. С. 2.
- 11. Липа Ю.** Передмова до 2-го видання. *Липа Ю. Всеукраїнська трилогія : У 2-х т.* Київ : МАУП, 2007. Т. 2. Чорноморська доктрина. Чорноморський простір. Розподіл Росії.

С. 5–7. **12. Биковський Л.** Публіцистика Юрія Липи : спогади, твори, завваги. *Розбудова держави*. 1955. Ч. 2 (17). С. 115–121. **13. Середницький Я.** Відновлення збройної боротьби за незалежність України і Вірменії 1939–1941 рр. Тернопіль : Мандрівець, 2016. 164 с. **14. Шандрук П.** Сила доблесті. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2019. 144 с. **15. Шандрук П.** Це було так. *Розбудова держави*. 1954. Ч. 3. С. 45. **16. Sarnovska M.** Моје wspomnienia o dr Jerzym Łypie, 4.III.1967. *BUW*. Т. 1682. Ark. 54–55. **17. Биковський Л.** Юрій Липа як політик у практиці. *Нові дні*. Торонто, 1952. Ч. 30. С. 21. **18. Липа Ю.** 50 літ тому. *Вогонь*. 1940. Ч. 1. С. 27–28. **19. Биковський Л.** Юрій Липа, 1900–1944 : Спроба життєпису. *Український історик*. 1964. Ч. 4. С. 36–39. **20. Рубай І.** Життя і діяльність Ю. Липи у Яворові у моїх спогадах. *Апостол новітнього українства : Спогади про Юрія Липу* / упоряд. П. і Ю. Кіндратовичі. Львів : Каменяр, 2000. С. 69. **21. Жеплинський Б.** Остання зустріч з Юрієм Липою. *Апостол новітнього українства : Спогади про Юрія Липу* / упоряд. П. і Ю. Кіндратовичі. Львів : Каменяр, 2000. С. 92. **22. Малюк О.** Спомини про Юрія Липу. Київ, Філадельфія : [Б. в.], 1953. Кн. II. С. 89–96. **23. Липа Ю.** Розподіл Росії. 2-ге справл. вид. Нью-Йорк : Говерля, 1954. 123 с. **24. Липа Ю.** Розподіл Росії. Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1995. 148 с. **25. Липа Ю.** Розподіл Росії. *Липа Ю. Всеукраїнська трилогія : У 2-х т.* Київ : МАУП, 2007. Т. 2. Чорноморська доктрина. Чорноморський простір. Розподіл Росії. С. 207–366. **26. Липа Ю.** Розподіл Росії. Київ : УВС ім. Ю. Липи, 2014. 176 с. **27. Липа Ю.** Розподіл Росії. Київ : УВС, 2022. 224 с. **28. Липа Ю.** Розподіл Росії. *Твори* [в 10 т.] / ред.-упоряд. Д. Сапіга. Т. 7. Львів : Каменяр, 2024. **29. Биковський Л.** Апостол новітнього українства. *Чорноморський збірник*. Женева [Майнц-Кастель] : [Б. в.], 1946. Кн. VII. С. 5–7. **30. Барладяну-Бирладник В.** Геополітичні погляди Юрія Липи. *Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ століття: матеріали Всеукр. наук. конф.* [Одеса, 27–28.04.2000] / ред. Н. Шляхова; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса : Астропринт, 2000. С. 7–15. **31. Янчук О.** Пороги вічності Юрія Липи. Одеса : УЧІ ім. Юрія Липи, 1998. 39 с.

References

1. Lypa, Yu. (1941). *Rozpodil Rosii* [Partition of Russia]. Kyiv, Odesa, Sevastopol, Kerch, Rostiv [Varshava]: Derzh. vydav. Ukrainy [in Ukrainian]. **2. Vikhrov, M.** (2022). *Toi, khto znav yak rozdilyty Rosiiu* [The one who knew how to divide Russia]. *Tyzhden – The Week*. Retrieved from <https://tyzhden.ua/iurij-lypa-toj-khto-znav-iaak-rozdilyty-rosiiu> (Last accessed: 19.09.2022) [in Ukrainian]. **3. Bahan, O.** (2014). *Neostrategii Yuriiia Lypu* [Yuri Lypa's geostrategies]. In *Lypa, Yu. Rozpodil Rosii* [Partition of Russia]. (pp. 7–20). Kyiv: UVS [in Ukrainian]. **4. Vdovychyn, I.** (2020). *Yurii Lypa pro heopolitychni vyklyky* [Yuriy Lypa on geopolitical challenges]. *Desiati*

Lypivski chytannia – The tenth Lypiv readings. (pp. 181–195). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian]. **5. Baran, V.** (2020). Novitni traktuvannia knyhy Yurii Lypy „Rozpodil Rosii” [The latest interpretations of Yuri Lipa's book „The Distribution of Russia”]. *Desiati Lypivski chytannia – The tenth Lypiv readings.* (pp. 173–178). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian]. **6. Muzychko, O.** (2023). Dumky kriz chas: aktualnist knyhy Yurii Lypy „Rozpodil Rosii” [„Thoughts through time: the relevance of Yuri Lypa’s book „Partition of Russia”]. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=Bf3qpPi8uA0> (Last accessed: 12.05.2023) [in Ukrainian]. **7. [I. K.] Krypiakievych, I.** (1942). Yurii Lypa „Rozpodil Rosii” [Yuriy Lypa „Partition of Russia”]. *Nashi dni – Our Days*, 4, 13 [in Ukrainian]. **8. Roh, V.** (2022). Dorohovkazy Yurii Lypy [Yuri Lypa’s signposts]. In *Lypa, Yu. Rozpodil Rosii [Partition of Russia]*. (pp. 4–8). Kyiv: UVS [in Ukrainian]. **9. Lypa, Yu.** (1940). Vstupna stattia [Introductory article]. *Vohon – The Fire*, 1, 3 [in Ukrainian]. **10. Samchuk, U.** (1949). Yurii Lypa. Poet i likar [Yuri Lypa. A poet and a doctor]. *Svoboda – Freedom*, 248, 2 [in Ukrainian]. **11. Lypa, Yu.** (2007). Peredmovna do 2-ho vydannia [Preface to the second edition]. In *Lypa Yu. Vseukrainska trylohiia [All-Ukrainian trilogy]*. (Vol. 2). Kyiv: MAUP [in Ukrainian]. **12. Bykovskiy, L.** (1955). Publitsystyka Yurii Lypy: spohady, tvory, zavvahy [Journalism of Yuri Lypa: memories, works, remarks]. *Rozbudova derzhavy – Development of the state*, 2 (17), 115–121 [in Ukrainian]. **13. Serednytskyi, Ya.** (2016). Vidnovlennia zbroinoi borotby za nezalezhnist Ukrainy i Virmenii 1939–1941 rr. [Renewal of the armed struggle for the independence of Ukraine and Armenia in 1939–1941]. Ternopil: Mandrivets [in Ukrainian]. **14. Shandruk, P.** (2019). Syla dobresti [The power of valor]. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian]. **15. Shandruk, P.** (1954). Tse bulo tak [It was so]. *Rozbudova derzhavy – Development of the state*, 3, 45 [in Ukrainian]. **16. Sarnovska, M.** (1967). Moje wspomnienia o dr Jerzym Łypie, 4.III.1967 [My memories of Dr. Jerzy Lypa, March 4, 1967]. *BUW*, 1682, 54–55 [in Polish]. **17. Bykovskiy, L.** (1953). Yurii Lypa yak polityk u praktytsi [Yuriy Lypa as a politician in practice]. *Novi dni – New days*, 30, 21 [in Ukrainian]. **18. Lypa, Yu.** (1940). 50 lit tomu [50 years ago]. *Vohon – The Fire*, 1, 27–28 [in Ukrainian]. **19. Bykovskiy, L.** (1964). Yuriy Lypa, 1900–1944: sproba zhyttyepysu [Yuriy Lypa, 1900–1944: an attempt at a biography]. *Ukrayins’kyi istoryk – Ukrainian historian*, 4, 36–39 [in Ukrainian]. **20. Rubai, I.** (2000). Zhyttia i diialnist Yu. Lypy u Yavorovi u moikh spohadakh [The life and activities of Yu. Lypa in Yavorov in my memories]. In *Kindratovych, P. & Yu. (Comps.). Apostol novitnoho ukrainstva: Spohady pro Yurii Lypu [Apostle of modern Ukrainianism: Memories of Yurii Lypa]*. (p. 69). Lviv: Kameniar [in Ukrainian]. **21. Zheplynskyi, B.** (2000). Ostannia zustrich z Yuriiem Lypoiu [The last meeting with Yuri Lipa]. In *Kindratovych, P. & Yu. (Comps.). Apostol novitnoho ukrainstva: Spohady pro Yurii Lypu [Apostle of modern Ukrainianism: Memories of Yurii Lypa]*. (p. 92). Lviv: Kameniar [in

Ukrainian]. **22. Maliuk, O.** (1953). Spomyny pro Yuriiia Lypu [Memories of Yurii Lypa]. (Vol. 2, pp. 89–96). Kyiv, Filadelfia: N. p. [in Ukrainian]. **23. Lypa, Yu.** (1954). Rozpodil Rosii [Partition of Russia]. New-York: Hoverlia [in Ukrainian]. **24. Lypa, Yu.** (1995). Rozpodil Rosii [Partition of Russia]. Lviv: In-t narodoznavstva NAN Ukrainy [in Ukrainian]. **25. Lypa, Yu.** (2007). Rozpodil Rosii [Partition of Russia]. In *Vseukrainska trylohiiia [All-Ukrainian trilogy]*. (Vol. 2, pp. 207–366). Kyiv: MAUP [in Ukrainian]. **26. Lypa, Yu.** (2014). Rozpodil Rosii [Partition of Russia]. Kyiv: UVS [in Ukrainian]. **27. Lypa, Yu.** (2022). Rozpodil Rosii [Partition of Russia]. Kyiv: UVS [in Ukrainian]. **28. Lypa, Yu.** (2024). Rozpodil Rosii [Partition of Russia]. In *Sapiha, D. (Comp.). Tvory [Works]*. (Vol. 7). Lviv: Kameniar [in Ukrainian]. **29. Bykovskiy, L.** (1946). Apostol novitnoho ukrainstva [Apostle of modern Ukrainianism]. *Chornomorskyi zbirnyk – Black Sea collection, VII, 5–7* [in Ukrainian]. **30. Barladianu-Byrladnyk, V.** (2000). Neopolitychni pohliady Yuriiia Lypy [Yuri Lypa's geopolitical views]. *Tvorchist Yuriiia Lypy v kulturno-istorychnomu konteksti XX stolittia – Yuri Lypa's creativity in the cultural and historical context of the 20th century*. (pp. 7–15). Odesa [in Ukrainian]. **31. Yanchuk, O.** (1998). Porohy vichnosti Yuriiia Lypy [The Thresholds of Eternity by Yury Lypa]. Odesa: UChI im. Yuriiia Lypy [in Ukrainian].

Кучеренко С. В. Праця „Розподіл Росії” в біографії й творчості Юрія Липи

Сучасна російсько-українська війна актуалізувала працю з промовистою назвою „Розподіл Росії” (1941) українського громадського і культурного діяча, лікаря і письменника, історіософа й геополітика Юрія Липи (1900–1944) щодо історії та перспектив російсько-українських відносин, минулого й майбутнього російської імперії, а відтак і зацікавлення постаттю її автора.

В „Розподілі Росії” Юрій Липа категорично наполягав на цілковитому відділенні ворожих духовно й економічно виключаючих одна одну Московії-півночі та України-півдня, які повинні піти різними історичними шляхами для добра людства і для порядку світу. Підкреслював, що кожна нація, як і окрема людина, зможе висловити себе у безнастанній боротьбі з матеріальним і духовним оточенням. Тільки у такій боротьбі виробиться природна сила України і її вартість для народів світу.

Юрій Липа писав не про нищення, а виховання і оздоровлення московського населення. Він писав про те, що справа не в тому, щоб фізично знищити в Петербурзі і Москві 400–500 тисяч ентузіастів, котрі проповідують гноблення, на його думку потрібним було остаточне викорінення традиції цього гноблення і неприродні претензії. Ліками від zdeформованого світогляду на його думку був вільний труд, право власності, відповідне законодавство. Юрій Липа наголошував, що

подолання кочівницької психології можливе з поворотом до родинних традицій, стабілізації економіки, відродження авторитетів морального характеру. Умова оздоровлення – це розвантаження імперсько-комінтернівського центру. А ще автор пропонував незначні хірургічні заходи, які будуть корисні для населення російських земель і цілого світу як ще один крок до духовного збагачення людства.

Ключові слова: Юрій Липа, наукова робота „Розподіл Росії”, українсько-російські відносини.

Kucherenko S. V. Work „Partition of Russia” in the biography and works of Yurii Lypa

The modern Russian-Ukrainian war actualized the work with the telling title „The Partition of Russia” (1941) by the Ukrainian public and cultural figure, doctor and writer, historian and geopolitician Yurii Lypa (1900–1944) on the history and prospects of Russian-Ukrainian relations, the past and future of the Russian Empire, and hence the interest in the figure of its author.

In „The Partition of Russia”, Yurii Lypa categorically insisted on the complete separation of the hostile, spiritually and economically mutually exclusive Muscovy-North and Ukraine-South, which must follow different historical paths for the good of humanity and for world order. He emphasized that each nation, like an individual person, will be able to express itself in the endless struggle with the material and spiritual environment. Only in such a struggle will the natural strength of Ukraine and its value for the peoples of the world be developed.

Yurii Lypa did not write about destruction, but about the education and improvement of the Moscow population. He wrote that the point is not to physically destroy 400-500 thousand enthusiasts in St. Petersburg and Moscow who preach oppression, in his opinion, what was needed was the final eradication of the tradition of this oppression and unnatural claims. In his opinion, free labor, property rights, and appropriate legislation were the cures for a distorted worldview. Yurii Lypa emphasized that overcoming nomadic psychology is possible with a return to family traditions, stabilization of the economy, revival of moral authorities. The condition for recovery is the unloading of the imperial Comintern center. And the author also proposed minor surgical measures that will be useful for the population of the Russian lands and the whole world as another step towards the spiritual enrichment of humanity.

Key words: Yurii Lypa, scientific work „Partition of Russia”, Ukrainian-Russian relations.

Стаття надійшла до редакції 16.05.2023 р.

Прийнято до друку 23.05.2023 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 82-6:94(100),1914/1918”

DOI: 10.12958/2227-2844-2023-2(356)-23-29

Михальський Ігор Сергійович,

доктор історичних наук,

професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Полтава, Україна.

csaf8385@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1027-596X>

ЛИСТ ВОЛОДИМИРА ЛЕВИНСЬКОГО ДО МИКОЛИ ГАНКЕВИЧА (1915 р.)

З розвитком українського національно–визвольного руху на початку ХХ ст. особливого значення у спілкуванні діячів політичних партій набуває особисте листування. В листах обговорювалися різні актуальні питання того часу, з’ясовувалося становище партій, їхні завдання, висувалися різні прохання й побажання, висловлювалися власні враження.

Зазначимо, що листи, як історичне джерело, відносяться до джерел особового походження і мають свою специфіку, на що, зокрема, вказували джерелознавці І. Н. Войцехівська і В. П. Ляхоцький (1998). Науковці підкреслювали, що вона *„полягає, по-перше, в яскравому прояві суб’єктивного сприйняття подій, що вимагає наукового критичного відношення до цього джерела; по-друге, кожна епоха і кожний період історії наклали відбиток не тільки на зміни, але й на форму листів”* (с. 18).

На початку ХХІ ст. по відношенню до джерел особового походження в українському історичному просторі поступово починає використовуватися нове поняття „его-документи” (ego-documents), яке було запозичено від західної історичної науки і є більш ширшим від вищезазначеного терміну. У лексиконі європейської науки воно широкого розповсюдження набуває у 80–90-ті рр. ХХ ст.

Метою даної статті є введення до наукового обігу документа, що відноситься до особливої групи історичних джерел – его-документи – і відображає суперечливість діяльності українського національно-визвольного руху України на початку ХХ століття

Вперше поняття „его-документи” було сформульовано професором Амстердамського університету Жаком Прессером (1899–1970 рр.) в середині 1950-х рр.

Відомий науковець Р. Деккер (2002) відзначав: *„Він [Прессер] визначав його документи як «такі історичні джерела, в яких дослідник*

поставлений перед „Я”» або в деяких випадках (Цезар, Генрі Адамс) перед «Він», якщо йдеться про опис та відображення суб'єкта з подальшою присутністю в тексті” („He [Presser] defined egodocuments as «those historical sources in which the researcher is faced with an “I”», or occasionally (Caesar, Henry Adams) a «he», as the writing and describing subject with a continuous presence in the text”) (р. 25).

Трохи пізніше він сформулював поняття лаконічніше як „ті документи, в яких «его» навмисно чи випадково викриває або приховує себе...” (Там само).

Проте такий підхід Прессера до формулювання поняття „его-документи” і намагання ввести його в науковий обіг довгий час були марними. Ситуація змінилася лише у 1980-ті рр. Термін „его-документ” в той час набуло надзвичайної популярності в Нідерландах і виявився настільки затребуваним, що, вийшовши далеко за межі професійного історичного жанру.

У 1990-ті рр., німецькими істориками поряд з використанням терміну Ego-Documents в науковий обіг було введено ще одне поняття – свідчення про себе (Selbstzeugnis). Польськими істориками підкреслювалося, що его-документ – слово, похідне від двох слів латинського походження, що складаються (лат. ego – я + лат. document – свідчення, доказ), що має значення – я свідчу (про себе).

Подібне тлумачення стоїть найближче до привабливої позиції В. Шульце, який представив ще 1992 р. „інтерпретацію того, які саме тексти слід вважати его-документами”. Версія німецького історика спирається на переконання, що будь-яке історичне свідчення, що дає можливість „почути” людину, яка заявляє про себе, може ідентифікуватися як его-документ.

Окрім того, Р. Деккер (2002) відзначав: „Его-документи не тільки повинні бути розглянуті як джерело, з якого можна отримати факти, функція такого роду текстів в рамках їх соціального контексту також повинна бути взята до уваги” („Egodocuments should not only be regarded as a source from which facts can be extracted, but the function of such texts within their social context should also be taken into account”) (р. 31).

Він підкреслював, що его-документи – це такі тексти, які при дослідженні варто постійно перечитувати, тому що їх інтерпретація постійно варіюється. Це просто історичні джерела, а тексти, які викликають дедалі більше питань, ніж дають відповідей (Там само, р. 37).

Сучасні дослідники вважають за необхідне комплексно аналізувати его-документи як джерела, саме тому важливим є їх опрацювання в міждисциплінарному опрацюванні. Окремі фахівці (М. ван дер Вол, Г. Руттен) розподіляють всі его-документи на п'ять груп, орієнтуючись на текстологічну специфіку (мовна подія та її

фіксація): 1) записані тексти (стенограми інтерв'ю, протоколи судового розгляду), 2) тексти-спогади (наприклад, розповіді колишніх рабів), 3) уявні тексти (листи, щоденники), 4) оглядові (коментарі) та 5) винайдені тексти (літературний діалект) (Горопцева, 2019, с. 181).

Також існує класифікація усіх его-документів, що складається з трьох груп у залежності від їх доступності для громадськості: 1) его-документи особистого використання, до яких відносяться щоденники; 2) его-документи обмеженої розповсюдженості (листи, електронна пошта); 3) его-документи, що у цілому доступні для громадськості (блоги, особисті книги) (Там само).

Отже, его-документи відображають власні погляди автора тексту, передають його емоції, як учасника історичних подій, відбивають його моральні та ідеологічні переконання.

Для вивчення взаємовідносин між окремими історичними та політичними діячами окремої епохи доцільно використовувати его-документи, зокрема – листування. Будучи джерелами унікальної природи, листи людей один одному виражають не лише їхні миттєві реакції на події, але й дозволяють через аргументи та оцінки тих чи інших подій та ідей реконструювати систему їхніх взаємин. Крім того, матеріали листування мають дуже цінну властивість: будучи частиною контексту життя людини, вони одночасно є автентичними джерелами для формування наукових уявлень про цей контекст. Лише з урахуванням особливостей цього контексту можна створити повноцінну картину діяльності окремих особистостей у складні періоди історії.

Лист, що публікується, відображає політичну позицію одного із найвидатніших діячів українського національно визвольного руху початку ХХ ст. – Володимира Левинського.

Володимир Левинський народився 8 серпня 1880 р. у місті Дрогобичі на Львівщині. У 1902 р. став студентом філософського факультету Львівського університету. З 1906 по 1910 рр. він продовжив навчання на юридичному факультеті цього самого університету. Здобув знання з філософії, філології, історії, політекономії, права. Володів німецькою, польською та італійською мовами, спілкувався французькою та російською. Під час навчання вступив до Української соціал-демократичної партії, підтримував стосунки з багатьма діячами українського соціалістичного руху. Під час Першої світової війни, не бажаючи бути втягнутим у внутрішні конфлікти між різними українськими політичними групами, дистанціювався від партійно-політичної діяльності. Це привело до його ізоляції від політичних соратників, оскільки моральні чинники переважили в його свідомості (Кобута, 2001, с. 213–214). Саме це і знайшло відображення у листі, що публікується.

Лист В. Левинського до М. Ганкевича
(збережена мова оригіналу)

1915 р.

Користаю з нагоди, щоб Вам написати декілька слів а при тім хочу Вам піддіти під розвагу досить важку справу. Заява моя проти „Боротьби” яку Вам післав, здаєть ся повинно Вам добре вказувати, чому мені прийшлося розквитатись з Юркевичем і виступити проти нього як найрізкійше. В ній висловив я по трохи і свої думки, як задивляю ся тепер в час війни на українську і робітничу справу. Але з другого боку Ви здаєть ся теж знаєте, що я ні зі Союзом, ні иньшою віденською групою (Залізняка, Степанівський) нічого спільного не мав і не маю та що до них ставлю ся негативно. Як соціяльний демократ я ніяк не можу погодити ся з тим, що за гроші правительства якої небудь держави можна вести пропаганду, в данім випадку українську. Се не доктрінерство. Ніхто не дає нікому грошей за дурно. Раз якесь правительство дає гроші, якійсь політичній групі, чи політикови, воно узалежнює його у себе. Той що гроші бере, звязаний ними і мусить сьпівати так як хоче ся грошедавцєви. Я не говорю про групу Залізняка і Степанківського бо їх авантурництво і просте надуване само за себе говорить, але от Союз або Кость і Василько. Як собі не хочете, силою того факту, що все істнованє сеї групи та її діяльність в цілости залежна була і є від гроша австрійського і німецького правительства, ся група по неволі мусить лякействувати, хоч признаю, що се найприличнійше зі всіх иньших груп. Правительство толєрує Союз як довго він єму потрібний. Перестанє він таким бути, дасть йому копняка. Щож до Костя і Василька, то Ви саміж найкраще знаєте, на скільки терпить тепер на тому українська справа, що Австрійське правительство зуміло їх як репрезентантів українсько-міщанської політики узалежнити від себе і зробити їх по простому своїми слугами. О скількоб краще стояла тепер українська справа в Австрії і поза нею, коли би укр[аїнська] політика спочивала в руках чистих незалежних?! Тим більше негативно мушу ставити ся до тих людей, що в теперішній момент так трагічний для нас роблять з політики гешефт і надуживають її для особистих інтересів і цілий, хоч сеї інтерес старають ся прикривати плащем народови. Повторя не говорю про групу Залізняка і Степанківського, ходить мені про Союз. Мені відомі деякі факти, котрі говорять, що в Союзі не брак одиниць, котрі іменно вміють робити з політики Гешефт. Принамні як довго не будуть оголошені або відомі рахунки Союзу, котрі промовлятимуть за їх чисто ідейну роботу, так довго я своєї думки дотеперішної про нього змінити не можу. Розумієть ся зі всіх віденських груп ставлю Союз найвище. Не можу заперечити, що він дав доволі позитивної праці і що коли ви і иньші наші люди в ньому працюють, то вибрали найменше зло, яке в даній момент і при істнуючих умовах могли вибрати. Не подумайте, що

хочу Вам робити який небудь докір... А подумайте се власне чисте шляхотне і святе чим живе тепер маса нашого нещасного народу є нині предметом експлоатації. Ви силою свого становища повинні як найбільше енергічно бороти ся. Я переконаний, що Ви в сьому напрямі можете дуже багато зробити. Перше проти чого Ви повинні виступити, се проти сеї брудної боротьби віденських груп. Задля сього посилаю Вам копії трох документів, які є в моїх руках, котрі не публично а приватно звівши на довірочну нараду інтересованих людей, в котрих руках тепер стерно української політики, можете використати. Як Ви се зробити, се полишаю Вам вповні, як уважити ме відповідним. Треба сій брудній роботі, котра принесла вже тільки шкоди українській справі положити край і привести людей до пам'яті. Сей матеріал такий: копія мого і Верх. внеску на виключенє Цеглинського з Женевської „Громади”. Друге лист Степанківського до Цеглинського. Сей лист переданий мені при в'їзді з Відня одною особою, я уважав своїм обовязком розпечатати і зробити копії з него. Про се я сказав отверто самому Степанківському. Копія двох доносів Цеглинського Розеліюсови – копія першого в цілості, другого тільки кінець його, бо початок другого доносу се майже повторенє першого. Донос скандальний тим, що Цеглинський предкладає просто Розеліюсови оферту приєднання певних людей з УСДРР Росії для німецького правительства. В ньому згадуєть ся і моє імя. На чім будував Цеглинський згадуючи моє імя та покликуючи ся на мене, що я є автором книжки: „Історія соціалістичного руху на Україні” – коли я такої книжки не писав, не можу знати. Скажу Вам, що Цеглинський у Відні по повероті своїм з Бакарешту (половина листопада 1914) сондував мене чи не можна би мене позискати для його брудної затії, трохи пізнійше Степанківський відбув зі мною цілу конференцію в сій справі. Я заявив йому, що з ним як з людиною в політичнім змислі нечистім нічого спільного мати не можу, а в кінці і Безпалко заагітований Цеглинським часто ловив на дискусію, що гроші правительств можна брати. Що до Юркевича то я переконаний, що він не діяв в порозуміню з Цеглинським але своїм поведенєм і розмовами місів давати Цеглинському до пізнання, що його можна мати. Що до Безпалка, то сей був в тайнім порозумінню з Цеглинським. Лист Степанківського і донос Цеглинського відкриють Вам в повні цілу брудну затію. Признаю ся Вам, що мені навіть на думці не було родити тепер під час війни з тих документів який небудь ужиток, або причинити ся до того, щоби з них ужиток зроблено. Але я дав ся переконати Жукови, котрий тут перебуває, що для прочищення атмосфери варто приватно такий ужиток тепер вже.

Центральний державний історичний архів
України у м. Львові. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 43.
Арк. 62–64.

Список використаної літератури

1. Войцехівська І. Н., Ляхоцький В. П. Епістологія : Короткий історичний нарис. К. : Український державний науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства, 1998. 54 с. **2. Dekker R.** Jacques Presser's Heritage : Egodocuments in the Study of History. *Memoria y Civilization (MyC)*. 2002. № 5. Р. 13–37. DOI: <https://doi.org/10.15581/001.5.33803>. **3. Торопцева А.** Визначення поняття мемуарів як історичних джерел у зарубіжній історіографії. *Український історичний збірник*. 2019. Вип. 21. С. 178–191. **4. Кобута Л. П.** Володимир Левинський: віхи громадсько-політичної біографії. *Українська біографістика*. 2011. Вип. 8. С. 208–221.

References

1. Voitsekhivska, I. N., & Liakhotskyi, V. P. (1998). Epistolohiia: Korotkyi istorychnyi narys [Epistology: A brief historical essay]. Kyiv: Ukrainyski derzhavnyi naukovo-doslidnyi in-t arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva [in Ukrainian]. **2. Dekker, R.** (2002). Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History. *Memoria y Civilization (MyC)*, 5, 13–37. DOI: <https://doi.org/10.15581/001.5.33803>. **3. Toroptseva, A.** (2019). Vyznachennia poniattia memuariv yak istorychnykh dzherel u zarubizhnii istoriografii [Defining the concept of memoirs as historical sources in foreign historiography]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk – Ukrainian historical collection*, 21, 178–191 [in Ukrainian]. **4. Kobuta, L. P.** (2011). Volodymyr Levynskyi: vikhy hromadsko-politychnoi biohrafii [Volodymyr Levynskyi: milestones of social and political biography]. *Ukrainska biohrafistyka – Ukrainian biography*, 8, 208–221 [in Ukrainian].

Михальський І. С. Лист Володимира Левинського до Миколи Ганкевича (1915 р.)

На сучасному етапі розвитку української історичної науки все більше уваги приділяється вивченню джерел особового походження. В західній науці вони розглядаються як его-документи і мають більш вагоме значення для реконструкції минулого як далекого, так і недавнього. В багатьох випадках документи цієї групи є центральними. Зазначено, що листи, як історичне джерело, відносяться до джерел особового походження і мають свою специфіку. Науковці неодноразово підкреслювали, що вона „полягає, по-перше, в яскравому прояві суб'єктивного сприйняття подій, що вимагає наукового критичного відношення до цього джерела; по-друге, кожна епоха і кожний період історії наклали відбиток не тільки на зміни, але й на форму листів”. Тому для вивчення взаємовідносин між окремими історичними та політичними діячами окремої епохи доцільно використовувати саме его-документи, зокрема листування. Підкреслено, що будучи джерелами унікальної природи, листи людей один одному виражають не лише їхні миттєві реакції на події, але й дозволяють через

аргументи та оцінки тих чи інших подій та ідей реконструювати систему їхніх взаємин. Крім того, матеріали листування мають дуже цінну властивість: будучи частиною контексту життя людини, вони одночасно є автентичними джерелами для формування наукових уявлень про цей контекст. Лише з урахуванням особливостей цього контексту можна створити повноцінну картину діяльності окремих особистостей у складні періоди історії. Лист, що публікується, відображає політичну позицію одного із найвидатніших діячів українського національно визвольного руху початку ХХ століття – Володимира Левинського.

Ключові слова: джерела особового походження, его-документи, В. Левинський, М. Ганкевич, Перша світова війна, український національно-визвольний рух, українські політичні партії.

Mykhalskyi I. S. Volodymyr Levynskyi's letter to Mykola Hankevych (1915)

At the present stage of development of Ukrainian historical science, increasingly greater attention is paid to the study of sources of personal origin. In Western scholarship, they are regarded as ego-documents and are more important for the reconstruction of the past, both distant and recent. In many cases the documents of this group are the central ones. It is noted that the letters, as a historical source, are sources of personal origin and have their own specifics. Scientists have repeatedly emphasized that it “consists, firstly, in a vivid manifestation of the subjective perception of events, requiring a scientific critical attitude to this source; secondly, each epoch and each period of history left its mark not only on changes, but also on the form of letters”. Therefore, to study the relationship between different historical and political figures of a particular epoch, it is necessary to use ego-documents, in particular correspondence. It is emphasized that people's letters to each other, being sources of a unique nature, express not only their instantaneous reactions to events, but also allow reconstructing the system of their relationships through arguments and evaluations of certain events and ideas. Furthermore, correspondence materials have an essential characteristic: being part of the context of human life, they are at the same time authentic sources for the formation of scientific ideas about this context. It is possible to create a complete picture of the activities of individuals in difficult periods of history only by considering the specifics of this context. The published letter reflects the political position of one of the prominent figures of the Ukrainian national liberation movement at the beginning of the 20th century, Volodymyr Levynskyi.

Key words: sources of personal origin, ego-documents, V. Levynskyi, M. Hankevych, World War I, Ukrainian national liberation movement, Ukrainian political parties.

Стаття надійшла до редакції 11.04.2023 р.

Прийнято до друку 25.04.2023 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 94(477.62/.61)+172.4(470+477)

DOI: 10.12958/2227-2844-2023-2(356)-30-41

Набока Олександр Вікторович,

доктор історичних наук,

завідувач кафедри історії України

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Полтава, Україна.

snaboka9@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1678-9475>

РОСІЙСЬКА/РАДЯНСЬКА ІМПЕРСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ДОНБАСУ: СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТОК ТА ЗНАЧЕННЯ У СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ

Не останню роль у розв’язуванні сучасного російсько-українського конфлікту, який розпочався на Донбасі у 2014 р., є поширені у краї стереотипи про те, що він не має жодного відношення до історії України, а головну роль у його цивілізаційному становленні та освоєнні зіграла Російська/Радянська імперія. Такі ідеї, які стали основою експансивної ідеології нинішнього путінського режиму, на жаль, знайшли багато шанувальників у регіоні, історична суспільна свідомість якого була спотворена російськими імперськими нарративами, що нав’язувалися ледь не з другої половини ХІХ ст.

У зв’язку із цим, актуальним завданням української історіографії є створення власної концепції розвитку Донбасу та показ значної ролі українського населення в його освоєнні.

Реалізація згаданого вище завдання, серед іншого, передбачає проведення історіографічного аналізу російських/радянських імперських концепцій. Саме у висвітленні цього аспекту і полягає мета цієї статті. У межах нашого дослідження був проведений історіографічний аналіз праць російських/радянських авторів, у яких простежуються імперські стереотипи щодо Донбасу, які і сьогодні використовуються путінською пропагандою для виправдання своєї агресії.

Східноукраїнський індустріальний регіон Донбас представляє собою один з головних „діамантів” Російської/Радянської імперії. Ставлення до краю з боку російських імперських еліт, починаючи з другої половини ХVІІІ ст., коли відбулося остаточне затвердження влади Санкт-Петербургу, багато у чому нагадувало відчуття, які мали британські колонізатори щодо Індії приблизно в той самий історичний період. Донбас, який складається сьогодні з Луганської та Донецької областей, розглядався як „приз”, який дістався Росії внаслідок

переможних для неї війн із Османською Туреччиною другої половини XVIII ст., а особливо – воєнного конфлікту 1768–1774 рр., внаслідок якого Санкт-Петербург отримав контроль над Кримом та півднем сучасної України.

Внаслідок цього, східна частина сучасної України, що довгий час вважалася прикордонною та сповненою небезпек від ногайських татар, опинилася у глибокому тилу Російської імперії. Саме ці події російська історіографія трактувала у якості відправної точки широкого господарського освоєння цієї території, яка до цього вважалася „Диким полем”. Таке трактування подій передбачало, що попередні господарі краю – спочатку кочівники-тюрки, а потім „черкаси”, мігранти з інших регіонів України – не зробили нічого помітного для його розвитку. Останні, вихідці з українських земель, часто асоціювалися із „втікачами”, у тому числі, й від закону. Так, у книзі „Женская обитель. Святыя горы: Воспоминания и рассказы из поездки с богомольцами” (1904), автором якої був росіянин В. Немірович-Данченко, що описував свою мандрівку до Святих гір (сучасної Святогірської ради Донецької області) у 1844–1846 рр. зазначав: *„Извъстное дѣло, гдѣ льсъ, тамъ жь бѣглецы. Солдаты разные, крестьяне”* (с. 7).

Тодішні та сьгоднішні імперські науковці особливо наполягали на тому, що саме імперська воля, спочатку імператриці Катерини II, а потім її нащадків при владі, сприяла ставленню індустриальних центрів Донбасу. Зокрема, подібні ідеї відстоював історик становлення місцевої промислової бази П. І. Фомін у праці „Горная и горнозаводская промышленность Юга России” (1915), який розпочинає свій опис драматичної епопеї промислового освоєння Донбасу наказами Катерини II про заснування першої шахти у місцевості Лисяча Балка (сучасне місто Лисичанськ Луганської області) у 1795 р. Саме ця подія, а також наступне будівництво у тому ж році шотландським комерсантом на службі російської імперії Карла Густава Гаскойна Луганського ливарного заводу, вважається початком індустриалізації краю.

Провідне місце Російської імперії в інших галузях суспільного життя Донбасу, зокрема у церковній, простежується також у фундаментальних роботах православних істориків та священнослужителів XIX ст. Серед таких, був Ф. Макаревський (1880), який серед іншого, описував становлення системи російських православних церков на півдні сучасних Луганської та Донецьких областей, які протягом XIX ст. входили до складу Катеринославської губернії.

Подібний прискіпливий та детальний опис, але на півночі сучасної Луганської області, яка тоді входила до складу Харківської губернії, зробив у праці „Историко-статистическое описание Харьковской епархии” (2011) історик Російської православної церкви Д. Г. Гумілевський.

Без сумніву, для обох – прихід Росії на Донбас було ключовою подією у становленні церковної системи краю.

Разом із тим, відзначимо, що вищезгадані роботи, присвячені як історії становлення промисловості, так і місцевої церковної системи, не несли спеціального завдання підкреслити імперську велич Росії. Ці праці не є суто ідеологічними агітками, просто їх автори жили у певних політичних реаліях і мислили відповідно до них. Разом із тим, для цих робіт притаманна певна об'єктивність. Зокрема, згадуваний П. Фомін досить критично ставився до результатів створення на Луганщині першої Лисичанської шахти та Луганського ливарного заводу. Він відзначав, що ці підприємства не змогли реалізувати своє головне завдання, яке ставилося російським урядом – забезпечити вугіллям та гарматами російську чорноморську військово-морську базу в Севастополі. Це, на думку автора, було пов'язано із відсутністю необхідної інфраструктури, яка мала забезпечувати масштаби індустріального виробництва. Відзначимо, що такий критичний підхід та погляди були характерні і для видатного російського хіміка та приборника освоєння Донбасу – Д. Менделєєва. У фундаментальній праці „„Толковый тариф, или Исследование о развитии промышленности России в связи с ее таможенным тарифом” (1892) він наголошував на необхідності розвитку інфраструктури для переміщення промислової продукції на Донбасі. Зокрема, автор наполягав на розвитку корабельного сполучення місцевою річкою Сіверський Донець.

Що стосується церковних істориків Ф. Макаревського та Д. Гумілевського, то попри їх відданість Російській православній церкві, вони достатньо об'єктивно відзначали, що різні області Донбасу освоювалися (хоча і обмеженому вигляді) ще напередодні приходу сюди Російської імперії – українським козацьким населенням Слобідської України (північний-захід Донеччини та Луганщини) та Кальміуської паланки Запорізької Січі. Зокрема, свідчення, наведені Ф. Макаревським (1880) показують, що вже у першій половині XVIII ст. на півдні нинішньої Луганської області існувала низка козацьких поселень Запорізької Січі, населення яких із незадоволенням сприйняло прихід сюди російських поміщиків та сербських переселенців, яким російський уряд передав значну частину земель, які запорожці вважали своїми. У свою чергу, це змазує трактування, яке поширяться у пізнішій історіографії, щодо тріумфального приходу в ці краї імперської Росії.

Отже, цей ранішній період розвитку російської історіографії імперської політики Донбасу характеризувався тим, що попри певну заангажованість її представників, свідки його господарчого та суспільного становлення намагалися робити більш-менш об'єктивний аналіз подій, які відбувалися у регіоні. Разом із тим, автори загаданих вище робіт були не істориками, а спеціалістами у певних галузях, тому їх увага була зосередження їх вузькоспеціалізованих проблемах.

Як відомо, у роки революційних подій 1917–1921 рр. значна кількість населення індустріальної серцевини Донбасу, його промислових центрів, підтримала більшовиків, які з початку ХХ ст. розгорнули тут активну пропаганду своїх ідей. Внаслідок цього регіон почав вважатися одним з плацдармів поширення радянської влади у Україні. По суті, починаючи з 1920-х років край став одним з важливих центрів нової, вже більшовицької імперії, ідеологія якої базувалася на ідеї інтернаціональної єдності усіх раніше „поневолевих класів”, насамперед, пролетаріату.

Політико-ідеологічне значення регіону ще більше зросло наприкінці 20-х – у 30-х рр. ХХ ст., коли він став одним з найголовніших територій, де йшли масштабні „соціалістичні” перетворення: колективізація та індустріалізація. У чисельних роботах, присвячених історії більшовицької „революції” в Україні відзначається, що саме Донбас став одним з регіонів, де підтримка російських комуністів на чолі із В. Леніним була домінуючою. Зокрема, у книзі Д. Ерде „Революция на Украине: от керенщины до немецкой оккупации”, яка була опублікована у 1927 р. у Харкові, зазначається, що донбаський пролетаріат одразу щиро підтримав ідеї більшовиків, на відміну від технічної інтелігенції та власників підприємств, *„которые в борьбе с большевиками не брезгали ничем: то здесь, то там начали затопляться шахты, оборудование приводилось в негодность; куда-то упрятывались дорогостоящие технические материалы, – и, с другой стороны, на необходимость борьбы с анархо-бандитизмом и с захватом рудников отдельными группами деморализованных рабочих”* (с. 172).

Визначивши коло ворогів встановлення радянської влади на Донбасі, автор твору заявляв, що „справжні господарі” краю – робітники місцевих промислових підприємств із самого початку підтримували більшовиків, та рішучу відкидали будь які ворожі їм революційні політичні сили – від української Центральної Ради до прообразу загальноросійського Білого руху на чолі з генералом О. Каледіним. Особливо показовою для нього була ще передреволюційна ситуація у Луганську. *„Интересную картину соотношения сил мы наблюдаем в этот период в Луганске, где влияние большевиков было очень сильно. Это был единственный город на Украине, где в руках большевиков задолго до Октября фактически сосредоточилась вся «власть» городской думы”*, – відзначається у книзі (Ердэ, 1927, с.174).

Вищезгадані підходи до трактування революційних подій робили Донбас близьким для більшовиків регіоном, де найбільше простежувався зв'язок між пролетаріатом та комуністами, які називали себе головними виразниками справжніх інтересів робітників. Це надавало краю особливого статусу в межах Радянського Союзу, де найефективніше реалізовувалася національна доктрина більшовиків, коли готовність визнавати національні прагнення народів поєднувалася із уявленням про

інтернаціональну єдність пролетаріату, незалежно від національного походження його робітників. Остання ідея знайшла відгук у багатонаціональному суспільному середовищі Донбасу, ідентичність якого представляла собою суміш уявлень про життя переселенців з різних регіонів України та Росії. Оскільки класовий інтернаціоналізм став ідеологічною основою для відтвореної „червоної імперії”, то багато вихідців Донбасу стали „місіонерами” цієї ідеї. У свою чергу Москва активно залучала спеціалістів краю (партійних діячів, чекістів, міліціонерів, агрономів, вчителів) до реалізації тих чи інших проєктів імперського поглинення територій, які були у різні роки окуповані Червоною армією.

Особливо це стосується західноукраїнських земель, які були остаточно поглинені Радянським Союзом у 1945 р. У 40–50-х рр. ХХ ст. у невеличкому місті Старобільськ Луганської області, відомому у Польщі насамперед тим, що в 1939–1940 р. тут існував концтабір для польських військовополонених, діяв Учительський інститут, випускники якого направлялися у новоприєднані західноукраїнські землі.

Одночасно для радянської імперської ідеології була характерна думка, про те, що „велич” Донбасу, його процвітання насамперед залежала від зусиль радянського керівництва. Ця дещо видозмінена доктрина імперської цивілізаторської місії простежується в багатьох творах тієї епохи. Зокрема, варто згадати мемуари вчительки А. Колотович (1961) з невеличкого містечка Краснодон (зараз – Сорокіне) Луганської області, де у роки війни СРСР і Німеччини 1941–1945 рр. діяла підпільна організація „Молода гвардія”. Свого часу вона вчила головних її учасників, молодих людей, які після жорстокої розправи з ними німецького гестапо, стали „мучениками” у радянському трактуванні війни СРСР з нацистською Німеччиною.

Характеризуючи місто, де вона жила та працювала, педагог відзначала: *„Старожилы говорили, что до 1912 года всюду здесь была голая степь, прилегающая к речке Каменке, по берегам которой мостились казачьи хутора. На скудной почве с целинными залежами росли мелкий полынь да сухие колючие травы с ковыльной проседью* (Колотович, 1961, с. 5).

Натомість, з приходом радянської влади, ситуація кардинально змінилася. Завдяки соціалістичним перетворенням Краснодон перетворився на модерне, індустріальне місто-зразок. *„Закончилась гражданская война, наступил мир, задымили трубы заводов, и сбереженный для народа Краснодонский рудник приобрел вес во всей работе донбасских шахт. Здесь добывались коксующиеся угли особенной ценности. Началась техническая реконструкция шахт. В 1937 году одна из самых крупных – шахта № 1-бис – получила новое сложное оборудование. Вокруг шахты рос поселок нового типа”* (Там само, с. 6).

На жаль, цей, втілюваний спочатку російськими дореволюційними, а потім і радянськими ідеологами, стереотип про визначальну роль імперської Росії / інтернаціонального СРСР у становленні, став домінуючим у осмисленні минулого краю. Він фактично опинився без комплексної історії, яку було замінено ідеологічно важливими несистемними сюжетами, пов'язаними із вищезгаданими аспектами.

Особливо яскраво це проявилось у фундаментальній енциклопедичній праці „Історія міст та сіл України”, праця над якою велася протягом 60 – 80-х рр. ХХ ст. Так, у томі, присвяченому Донецькій області (1970), відзначалося, що „справжній” розвиток регіону почався тільки з приходом радянської влади. *„Перемога Великого Жовтня відкрила трудівникам Донеччини шлях до небачених звершень. У будівництво соціалізму, в перемогу політики індустріалізації країни і колективізації сільського господарства робітники і селяни області внесли величезний вклад”*, – відзначалося у виданні (Історія, 1970, с. 6).

Упорядники видання також відзначають визначальну роль Донбасу у підтриманні господарчої системи Радянського Союзу, відзначаючи, що *„історія незаперечно підтвердила правильність ленінських слів про те, що «Донбас, це – не випадковий район, а це – район, без якого соціалістичне будівництво залишиться простим добрим побажанням»”* (Там само, с. 6).

Вставлення радянської влади подавалося як вінець історичного розвитку Донбасу. Досягнення попередніх періодів – козацько-українського та імперсько-царського – на думку авторів видання, були сплюндровані нещадною експлуатацією правлячих тоді класів над місцевими селянами, а з середини ХІХ ст. – і над пролетаріатом. Саме тому, у енциклопедії відображені сюжети, пов'язані із перетворенням Донбасу на провідний радянський анклав. Це відзначають і упорядники видання. Зокрема, у томі, присвяченому Луганській області (1968) визначаються такі головні аспекти: *„В історичних картинах висвітлюється соціально-економічне і політичне становище трудящих, революційний рух мас до 1917 року, героїчна боротьба робітничого класу і трудового селянства Луганщини проти експлуататорів за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, події громадянської війни, період відбудови, індустріалізація країни і колективізація сільського господарства, здійснення культурної революції, самовіддана боротьба народу в роки Великої Вітчизняної війни, трудовий героїзм трудящих області у відбудові і розвитку народного господарства, боротьба за повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР і побудову комунізму”* (Історія, 1968, с. 6).

Фокусування уваги саме на вищезгаданих ідеологічних аспектах історії Донбасу призвели до того, що у місцевій суспільній свідомості край фактично „залишився без історії”. Регіон сповнений давніми

будівлями та пам'ятками, але оскільки історія їх походження не вкладалася у вищезгадані наративи, то вона поступово уходила у небуття, залишаючись у суспільній свідомості лише у вигляді недостовірних легенд. Зокрема, свідчення про рідне для автора цих строк село Тимонове, розташоване на півночі сучасної Луганської області, представлені у виданні „Історія міст та сіл України” представляють собою дві непропорційні частини. Перша з них, присвячена дореволюційній історії. Вона обмежена лише вказівкою про заснування села у 1802 р.

Друга частина короткого повідомлення присвячений висвітленню сучасного на той час стану розвитку місцевого радгоспу „Тимоновський”, фіксувалася наявність середньої школи, клубу, бібліотеки, лікарні, стадіону, 9-ти магазинів та періодичного видання радгоспу – газети „Вперед”. Серед історичних свідчень радянського періоду відзначалося, що *„першим головою Тимонівського волвиконкому (місцевого більшовицького осередку – О. Н.) був комуніст К. К. Клочков. У 1924 р. загинув від рук бандитів”* (Там само, с. 896).

Після проголошення незалежності України у 1991 р., попри те, що Донбас став частиною новопроголошеної держави, спотворена імперськими ідеолого-історичними наративами суспільна свідомість продовжувала існувати. І з часом, коли путінська Росія почала висловлювати все більші претензії на регіон, поєднані у єдину ідеологічну систему вищезгадані сюжети імперської та радянської ідеології стали основою московської культурної експансії, яка до 2014 р. проявлялася у формі „м'якої сили”.

Лише два аспекти історії Донбасу висвітлювалися більш-менш повно та переважно у компліментарному контексті. Перший з сюжетів показує цивілізаторську місію Російської імперії у освоєнні краю наприкінці XVIII–XIX ст. Другий полягає у висвітленні великого значення радянського періоду у розвитку Донбасу. Усе, що було раніше цього періоду трактувалося як „Дике поле”, усе, що після падіння Радянського Союзу, також неформально подавалося, як повернення до доімперського, „варварського” стану.

Серед сучасних робіт, у яких ми можемо простежити такі погляди, можна, зокрема, згадати книгу луганського краєзнавця, багаторічного директора музею Деркульського кінного заводу О. Федорова „Деркульский конный завод – путешествие в историю” (2017). Праця представляє собою детальне викладення історії найстарішого в Луганській області кінного заводу, патріотом якого до кінця життя залишався автор.

О. Федоров писав її у межах наративів, притаманних російсько-радянській імперській ідеології. Попри те, що першим на місці сучасного кінного заводу подібне підприємство почав створювати острогозький слобожанський полковник Тев'яшов у першій половині XVIII ст., автор

не відзначив його ролі, зосередившись на діяльності емісарів російської імператриці Катерини II, які продовжили справу очільника українського козацтва. Українська частина його історії, можливо не така „славетна”, але явно важлива для створення об’єктивної історичної картини, підмінена міркуваннями автора про важливість кавалерії у боротьбі Росії проти кочових народів та Османської Туреччини.

Центральна частина роботи присвячена історії кінного заводу у російській імперській та радянській період, розділ же, присвячений сучасному „українському” періоду розвитку підприємства, просякнутий тугою за попередніми „славетними” часами.

Відзначу, що за подібною ідеологічною структурою написана безліч книг з історії краю, його підприємств та населених пунктів.

Аналізуючи імперські акценти у історіографії Донбасу, не можна не згадати про праці авторів, які виступили прибічниками захоплення Луганської та Донецької областей проросійськими „проксі-силами” лнр та днр, починаючи з 2014 р. Затвердження тут цих квазідержавних утворень супроводжувалася написанням цілої низки „науково-популярних” книг, головне завдання яких полягало в показі повного цивілізаційного домінуванні Росії в освоєнні Донбасу. Серед таких, зокрема і книга С. Бунтовського „История Донбасса: научно-популярное издание” (2015).

Говорячи про період козацької колонізації краю протягом XVII–XVIII ст. автор наполягає на тому, що провідну роль у ній грали лояльні до Московського царства / Російської імперії донські козаки. Намагаючись надати об’єктивності, він відзначав і певну цивілізаторську роль українських запорозьких козаків, які заселяли та освоювали частину Донбасу. Разом із тим він відзначив: *„Не будет преувеличением сказать, что хотя сечевики и заявили свои права на юго-западную часть Донбасса, для Запорожской Сечи он был далекой периферией, к освоению которой запорожцы практически не приступили”* (Бунтовский, 2015, с. 51).

Відзначено також, що після того як частина запорізьких козаків у 1709 р. перейшла на бік шведського короля Карла XII, а згодом втекла на територію Османської Туреччини, українська колонізація Донбасу була перервана. Автор також, хоч і згадує, що частина краю перебувала у складі слобідських козацьких полків, але нічого не говорить про їхню роль у його розвитку.

Проте головні ідеологічні панегірики з боку автора отримала Російська імперія часів правління імператорів Петра I та Катерини II. До заслуг першого відноситься низка наказів про початок вугільного виробництва на Донбасі. У свою чергу, на думку автора, Катерина II санкціонувала широке освоєння краю сербськими переселенцями, які виступили союзниками Петербургу у війні проти Туреччини. На них був покладений обов’язок створювати тут ефективне зернове господарство.

„Основной функцией поселенцев была охрана границ и хозяйственное освоение земли, ранее никогда не знавшей плуга”, – зазначається у виданні (Там само, с. 53).

Позитивним С. Бунтовський вважає й наділення землею на Донбасі російських поміщиків – учасників воєн із Туреччиною, відзначаючи їх високу роль у освоєнні краю. *„В качестве награды за службу русское правительство активно раздавало в собственность своим дворянам земли. Естественно, что после присоединения Донбасса эти огромные и практически безлюдные территории также использовались для поощрения имперских офицеров и чиновников”*, – зазначалося у виданні (Там само, с. 55).

Російська імперія однозначно називається головним локомотивом промислового розвитку краю. При цьому, якщо дореволюційні автори все ж таки вказували та недоліки діяльності перших фабрик та заводів, то автор з днр, описує їх діяльність без критичного аналізу.

Попри революцію 1917 р., „золотий вік” Донбасу був продовжений і за радянських часів та досяг свого апогею у 70-х рр. ХХ ст. *„Вторая половина шестидесятых и семидесятые годы ХХ века стали золотым временем для Донбасса. Его экономика была на подъеме, в строй вводились новейшие предприятия, а старые реконструировались. Параллельно в крае развивались наука, культура и спорт”*, – зазначав автор (Там само, с. 181). Натомість наступні події, пов’язані із проголошення незалежності України, трактувалися автором як „смутні часи”.

У цілому ж, робота представляє собою ідеологічно упереджену імперську агітку, яка захищала російські захватницькі амбіції у Донбасі. Вона є уособленням та зібранням усіх російських імперських стереотипів щодо Донбасу, які формувалися наприкінці ХVІІІ–ХХ ст. Це вибухова суміш агітаційних матеріалів, як дореволюційної, так і радянської доби.

Отже, можна відзначити, що сучасне перетворення Донбасу у поле битви між Росією та Україною не в останню чергу обумовлено тим, що його населенню протягом більше ніж двох століть нав’язувалася російська імперська концепція. Згідно з нею, саме Російська держава у різних історичних іпостасях (Московська держава – імперія – Радянський Союз) зіграла визначальну роль у цивілізаційному становленні регіону. Багатьом місцевим мешканцям, нащадкам багатонаціонального конгломерату переселенців, імпонувала ідея того, що Донбас був „перлиною” російської/радянської імперії, вони були лояльними до неї і виступали носіями її впливу в інших регіонах. Путінська Росія, реалізуючи свої експансивні плани, активізувала ці імперські стереотипи, створивши їхню вибухову суміш з ідей, взятих з царських та більшовицьких агіток.

Список використаної літератури

1. Немирович-Данченко В. И. Женская обитель. Святые горы : Воспоминания и рассказы из поездки с богомольцами, 1844 (1845) – 1846. СПб : Издание П. П. Сойкина, 1904. 164 с. **2. Фомин П. И.** Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Х. : Тип. Б. Бенгис, 1915. Т. 1. 518 с. **3. Макаревский Ф.** Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Екатеринослав : Типография Я. М. Чаусского. 1880. 373 с. **4. Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский)** Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Х. : Издательство „Харьковский частный музей городской усадьбы”, 2011. Т. 2. 440 с. **5. Менделеев Д. И.** Толковый тариф, или Исследование о развитии промышленности России в связи с ее таможенным тарифом. СПб. : Типография В. Демакова. 1892. 782 с. **6. Эрдэ Д. И.** Революция на Украине : от керенщины до немецкой оккупации. Х. : Пролетарий, 1927. 274 с. **7. Колотович А. Д.** Дорогие мои краснодонцы. Воспоминания учительницы. Луганск : Луганское книжное издательство, 1961. 231 с. **8. Історія міст і сіл Української РСР.** Донецька область / Ред. кол. тому : Пономарьов П. О. (гол. редкол.) та ін. К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. 992 с. **9. Історія міст і сіл Української РСР.** Луганська область / Ред. кол. тому : Пономаренко Ю. Ф. (гол. редкол.) та ін. К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. 940 с. **10. Федоров А. Б.** Деркульский конный завод – путешествие в историю. К. : Глобус, 2017. 280 с. **11. Бунтовский С. Ю.** История Донбасса. Донецк : „Донбасская Русь”, 2015. 402 с.

References

1. Nemirovich-Danchenko, V. I. (1904). Zhenskaya obitel. Svyatyie goryi: Vospominaniya i rasskazyi iz poezdki s bogomoltsami, 1844 (1845) – 1846 [Holy Mountains: Memoirs and stories from a trip with pilgrims, 1844 (1845) – 1846]. Saint-Petersburg: Izdanie P. P. Soykina [in Russian]. **2. Fomin, P. I.** (1915). Gornaya i gornozavodskaya promyishlennost Yuga Rossii [Mining and mining industry of the South of Russia]. (Vol. 1). Harkov: Tipografiya B. Bengis [in Russian]. **3. Makarevskiy, F.** (1880). Materialy dlya istoriko-statisticheskogo opisaniya Ekaterinoslavskoy eparhii: tserkvi i prihodyi proshedshego XVIII stoletiya [Materials for the historical and statistical description of the Yekaterinoslav diocese: churches and parishes of the past XVIII century]. Ekaterinoslav: Tipografiya Ya. M. Chausskogo [in Russian]. **4. Svyatitel Filaret (Gumilevskiy, D. G.).** (2011). Istoriko-statisticheskoe opisanie Harkovskoy eparhii [Historical and statistical description of the Kharkiv diocese]. (Vol. 2). Harkov: Izdatelstvo „Harkovskiy chastnyiy muzey gorodskoy usadbyi” [in Russian]. **5. Mendeleev, D. I.** (1892). Tolkovyy tarif, ili Issledovanie o razvitii promyishlennosti Rossii v svyazi s ee tamozhennyim tarifom [Explanatory tariff, or Research on the

development of Russian industry in connection with its customs tariff]. Saint-Petersburg: Tipografiya V. Demakova [in Russian]. **6. Erde, D. I.** (1927). Revolyutsiya na Ukraine: ot kerenschinyi do nemetskoj okkupatsii [Revolution in Ukraine: from Kerensky to German occupation]. Harkov: Proletariy [in Russian]. **7. Kolotovich, A. D.** (1961). Dorogie moi krasnodontsyi. Vospominaniya uchitel'nitsyi [Dear Krasnodontsyi. Memoirs of a teacher]. Lugansk: Luganskoe knizhnoe izdatelstvo [in Russian]. **8. Ponomaryov, P. O.** (Ed.). (1970). Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Donetska oblast [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Donetsk region]. Kyiv: Holov. red. URE AN URSR [in Ukrainian]. **9. Ponomarenko, Yu. F.** (Ed.). (1968). Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Luhanska oblast [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Luhansk region]. Kyiv: Holov. red. URE AN URSR [in Ukrainian]. **10. Fedorov, A. B.** (2017). Derkul'skiy konnyiy zavod – puteshestvie v istoriyu [Derkul stud farm – a journey into history]. Kiev: Globus [in Russian]. **11. Buntovskiy, S. Yu.** (2015). Istoriya Donbassa [History of Donbass]. Donetsk: „Donbasskaya Rus” [in Russian].

Набока О. В. Російська/радянська імперська концепція історичного розвитку Донбасу: становлення, розвиток та значення у сучасній російсько-українській війні

У статті розглядається еволюція імперської ідеологічної концепції Російської імперії/Радянського Союзу щодо цивілізованого освоєння Донбасу на основу історіографічного аналізу робіт російських та радянських науковців та мемуарів тогочасних діячів у різних сферах. Автор аналізує головні складові царського імперського міфу про провідний внесок Росії у цивілізаційному освоєнні степового „Дикого поля”, якими вважалися сучасні Луганська та Донецька області України до приходу туди Російської імперії.

Також приведений детальний аналіз радянської „інтернаціональної” концепції розвитку Донбасу. Автор відзначає, що за радянських часів, Донбас став „перлиною” у складі СРСР.

Серед іншого, розглядаються і сучасні імперські концепції путінського режиму щодо Донбасу, які, на думку автора статті, представляє ідеологічну суміш царської та радянської імперських доктрини.

Ключові слова: Донбас, Російська імперія, СРСР, імперська ідеологія, російська історіографія.

Naboka O. V. Russian/Soviet imperial conception of historical development of Donbass: formation, development and significance in the modern Russian-Ukrainian war

In the article was research the evolution of imperial ideological conception Russian empire/Soviet Union on the civilized development of

Donbas on the basis is historiographical analysis of the works of Russian and Soviet scholars and memoirs of contemporary figures in various fields. The author analyzed the main components of the royal imperial myth about Russia's leading contribution to the civilizational development of the steppe „Wild Field”, which were considered modern Lugansk and Donetsk regions of Ukraine before the arrival of the Russian Empire.

Also given the detailed analysis of the Soviet „international” concept of Donbas development. The author notes that in Soviet times, Donbass became a „pearl” within the USSR.

Among other things, are also considered modern imperial concepts of Putin's regime regarding Donbas, which, according to the author of the article, represent an ideological mixture of tsarist and Soviet imperial doctrines.

Key words: Donbas, Russian Empire, USSR, imperial ideology, Russian historiography.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2023 р.

Прийнято до друку 28.03.2023 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Михальський І. С.

УДК 378.091:930

DOI: 10.12958/2227-2844-2023-2(356)-42-51

Фінін Георгій Іванович,

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри історії та суспільно-економічних дисциплін
Комунального закладу „Харківська гуманітарно-педагогічна академія”
Харківської обласної ради,
м. Харків, Україна.
finingeorgiy@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7437-2996>

Руднік Денис Геннадійович,

кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії та суспільно-економічних дисциплін
Комунального закладу „Харківська гуманітарно-педагогічна академія”
Харківської обласної ради,
м. Харків, Україна.
denisrudnik@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-8712-3606>

Хряпін Едуард Олександрович,

кандидат історичних наук, доцент,
в. о. завідувача кафедри історії та суспільно-економічних дисциплін
Комунального закладу „Харківська гуманітарно-педагогічна академія”
Харківської обласної ради,
м. Харків, Україна.
khriapine@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4239-5069>

**ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ
ЯК СКЛАДОВА ЗМІСТУ ВИЩОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ**

Повномасштабне вторгнення та агресивні бойові дії на території України щоденно ставлять перед державою та народом нові виклики. Окрім людських жертв і матеріальних збитків, загострюється потреба переосмислення історичної та культурної спадщини України, її охорони й популяризації всередині країни та на зовнішній арені. Перед закладами вищої освіти загалом та гуманітарного спрямування зокрема стоїть задача на основі компетентнісного підходу підготувати спеціалістів, які будуть покликані не тільки зберігати історичну пам'ять українського народу, але й примножувати її шляхом проведення самостійного наукового дослідження.

Пропонований аналіз досліджень і публікацій з історії пам'яті як складової змісту вищої освіти ґрунтується на попередніх здобутках в галузі історії, філософії, суспільних наук та прикладних досліджень. Саме до таких доробків належить колективна монографія харківських науковців „Домінантні аспекти виховання еліти української нації” (2021), автори якої розглядають формування історичної пам'яті в студентському середовищі на основі теоретичних і методологічних підходів, відображення її елементів у теорії та історії педагогічної науки. Філософський аспект, який висвітлює Г. Фінін, реалізується в освітніх компонентах, наукових дослідженнях, національно-культурних наративах. Співавтори публікації Е. Хряпін, Д. Руднік аналізують історичну пам'ять змісту вищої історичної освіти через призму історії становлення закладу педагогічної освіти, його персоналії, умови освітнього процесу. Проте, робота з узагальнення досвіду вирішення зазначеної проблеми ще триває.

Джерельною базою розвідки є різноманітний за походженням, змістом, формою та науковою цінністю комплекс документів і матеріалів. Безпосередньо залучались та опрацьовувались архівні фонди Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Державного архіву Харківської області, документи спеціалізованих збірників та матеріали нормативного, навчально-методичного характеру.

Завданням розвідки постає визначення місця історичної пам'яті в освітній програмі студентів-істориків.

Вища освіта покликана не тільки надати професійні компетенції, безпосередньо необхідні для майбутнього працевлаштування, але й підготувати інтелектуальну та наукову еліту суспільства, спрямована на розвиток особистісних якостей людини. У цьому полягає один із аспектів гуманістичної складової вищої освіти, адже *„правильно організована вища школа – шлях до освіченого народу – підґрунтя широкого й мирного розвитку людства... Енергія студентства має спрямовуватися на культурне піднесення особистості та народу, на опанування та збагачення загальнолюдських і національних культурних цінностей, формування нового світогляду й усесвіту”* (Домінантні, 2021, с. 44). Компетентнісний підхід у підготовці фахівців з вищою освітою лежить в основі нової парадигми вищої освіти й передбачає відображення результатів навчання у формі компетенцій, зіставність вимог до кваліфікацій у рамках європейського простору через систему компетенцій. Цей підхід є основою для розробки нових стандартів, оновлення змісту освіти моделі фахівця та розробки моделі неперервної професійної підготовки майбутніх викладачів, організації навчально-виховного процесу, структурування змісту навчання та навчальних програм, упровадження активних та інтерактивних форм, методів і технологій навчання (Міршук, 2017, с. 164).

Історична пам'ять є соціально детермінованою, базовою щодо формування індивідуальної та суспільної свідомості, через що вона безпосередньо впливає на суспільну свідомість (Фінін, 2020, с. 26). Історична пам'ять як складова компетенцій, на нашу думку, виконує такі функції: інформаційна (отримання вже готового (або його самостійне здобуття) знання, яке є соціально значущим); ідентифікація (усвідомлення студентами себе як частини народу, як громадянина держави); ціннісна орієнтація (передача смислів, цінностей, установок та ідеалів уже під час виконання професійних обов'язків); світоглядна (переосмислення суспільного досвіду, потреба пошуку свого власного майбутнього та майбутнього країни у воєнний та поствоєнний час). На думку, Г. Фініна (2020) історична пам'ять – це особливий соціокультурний феномен осмислення індивідом, нацією й соціумом свого місця в часі та просторі; вона не просто сума знань, а канал передачі історичного досвіду, невід'ємною складовою ідентифікації особистості, соціальної групи, нації (с. 27). У рамках історичної освіти назване набуває гострішого значення, адже майбутні випускники спеціальності 032 Історія та археологія мають можливості працевлаштування в наукових організаціях, музейних та пам'яткоохоронних установах, закладах загальної середньої, фахової передвищої та вищої освіти, органах державної влади і місцевого самоврядування, в аналітично-інформаційних інституціях, у соціальних і культурних закладах, громадських організаціях. Це підтверджують наші випускники, значна частина яких працює за спеціальністю, зокрема у закладах освіти Харківської області. Так, зокрема, це Золочівський лицей № 3 Золочівської селищної ради, Пісочинська початкова школа „Надія” Пісочинської селищної ради, Харківська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 48 Харківської міської ради та ін.

Історична пам'ять як складова освітнього процесу може відобразитися у тематичному плані освітнього компонента в якості як явного знання, тобто знання з усвідомленим змістом, так і прихованого – через уведення до плану історичного досвіду, долі персоналій минулого, етнографічного та краєзнавчого матеріалів, історичних наративів, смислів, символів тощо. У такому випадку, історична пам'ять буде мати вигляд так званого „прихованого курикулуму – тобто інформації, яка передається невербально або закладена в глибинних структурах дискурсу” (Фінін, 2019, с. 89).

Формування історичної пам'яті у студентів-істориків у Комунальному закладі „Харківська гуманітарно-педагогічна академія” Харківської обласної ради є органічною складовою освітнього процесу здобувачів спеціальності 032 Історія та археологія бакалаврського та магістерського рівнів. Організація освітнього процесу у закладі вищої освіти поєднує у собі аудиторну та позааудиторну роботу, зокрема, присвячену національно-патріотичному вихованню та залученню

здобувачів до вирішення досліджуваної проблеми. Відповідно до освітньо-професійних програм елементи формування досліджуваних компетенцій наявні у таких нормативних освітніх компонентах (Освітньо-професійні програми): „Історія та сьогодення академії”, „Історія держави і права України”, „Історичне краєзнавство”, „Основи охорони, використання та дослідження історико-культурної спадщини”, „Історія України”, „Історія Слобідської України” для бакалаврів та „Політика збереження історичної пам’яті”, „Українська історіографія”, „Глобальні проблеми та історія сьогодення”, „Етнополітичні процеси на території України”, „Археологія та історія Сходу України”, „Історія європейської цивілізації” для магістрів.

Освітній компонент „Історія та сьогодення академії” є одним з компонентів професійної підготовки, під час вивчення якого здобувачі не тільки знайомляться з фактами з історії педагогічної освіти Харківського регіону, але й можуть прослідкувати надзвичайно важку й трагічну, але й одночасну бурхливу історію освітнього процесу, науково-педагогічної діяльності, громадсько-політичне життя викладачів та студентів у роки національно-демократичної революції 1917–1921 рр., політики українізації та подальших політичних репресій. Так, історія нашого закладу починається з утворення у 1917 р. Першої Харківської української гімназії імені Б. Грінченка. Серед видатних викладачів цього періоду можна назвати Миколу Плеваку (перший директор, філолог-мовознавець, мовознавець, політичний діяч), Олексу Синявського (філолог, політичний діяч), Миколу Сулиму (філолог, мовознавець, політичний діяч), Христину Алчевську (громадська діячка, педагог), Майка Йогансена (письменник, поет), Олександра Попова (педагог, організатор освіти, розробник програмного документа – Порадник із соціального виховання дітей, – разом з Галиною Салько), Івана Гаращенко (меценат, харківський підприємець, організатор освіти), загалом біля двадцяти осіб. Відмінною рисою тогочасного педагогічного колективу була ґрунтовна університетська освіта, серед закладів вищої освіти можна назвати Харківський (більша частина персоналу) та Новоросійський університети (Хряпін&Руднік 2023а; Хряпін&Руднік 2023б; Реабілітовані історією, 2008, с. 145; ЦДАМЛМУ, ф. 271). Викладання у закладі освіти було впроваджено українською мовою.

У подальшому, у 1919 р. гімназія була перетворена на Трудову школу імені Б. Грінченка, у 1920 р. – на Харківську педагогічну школу імені Г. Сковороди, а з 1921 р. – на Харківські трирічні педагогічні курси імені Г. Сковороди, у 1923 р. – на педагогічний технікум. У цей період викладачами були також Дмитро Багалій, Тарас Франко, Федір Вишиваний, Федір Пущенко (японознавець, сходознавець), Василь Мазуренко (викладач хімії), Яків Мамонтов (Мамонтів, психологія), Василь Бойко (політичний діяч часів Центральної Ради,

літературознавець) та інші (Хряпін&Руднік 2023b; Реабілітовані історією, 2008, с. 145; ЦДАМЛМУ, ф. 264).

Доля багатьох викладачів склалася трагічно, адже значна частина яких була репресована за політичними звинуваченнями. Педагогів звинувачували у сфабрикованих справах: „Харківська фашистська педагогічна школа”, справа „Спілки визволення України”, справа „Українського національного центру” тощо. Так, М. Плевако – перебував на засланні й загинув; О. Синявський, М. Сулима, М. Йогансен, В. Мазуренко – розстріляні; Ф. Вишиваний – помер у концтаборі ГУЛАГу; О. Попов, І. Гаращенко – перебували у засланні, під час Другої світової війни змогли емігрувати до США; Ф. Пущенко – перебував у засланні; В. Бойко – у засланні, пропав безвісти. Окрім відомих імен освітянського та наукового життя того часу, можна навести низку „підзабутих” імен: Микола Горбань (історик, архівіст, краєзнавець, тричі був у засланні), Всеволод Дністренко (політичний діяч, юрист, розстріляний), Костянтин Сліпко-Москальцов (викладач музики та образотворчого мистецтва, розстріляний), Микола Голубенко (викладав основи педології, семінар „Марксознавство”, розстріляний), Федір Анин (викладав країнознавство, розстріляний), Андрій Головка (викладав економічну географію України, розстріляний) (Реабілітовані історією, 2008, с. 129–137, 145; Хряпін&Руднік 2023b, с. 727–737; Хряпін&Руднік 2023c; ДАХО).

Спрямованість на збереження історичної пам’яті відбувається під час вивчення освітнього компонента „Політика збереження історичної пам’яті” через досягнення програмних результатів навчання шляхом пошуку, збору, фіксації, систематизації, зберігання та публікації документів, листів, фото, спогадів, біографічних, історичних, краєзнавчих матеріалів, проведення громадсько-політичних акцій (зборів, походів, днів пам’яті тощо), організацію наукових та культурно-освітніх заходів (виставок, екскурсій, конкурсів, форумів, конференцій тощо). Так, студенти-магістранти опрацювали фонди в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, які присвячені М. Плевако – фонд 271 та Я. Мамонтову (Мамонтіву) – фонд 264, спогади Г. Костюка (1902–2002 рр.) – ученого-літературознавця, історика, критика, мемуариста, письменника, що був учнем В. Бойка – завідувача Харківським педагогічним технікумом 1924–1925 рр. Проведена робота має археографічне значення із залучення до наукового обігу нових джерел, які потребують подальшого ґрунтовного дослідницького аналізу.

Окрім того, колектив кафедри щорічно готує широкий спектр дисциплін за вибором, які не тільки покликані розширити уже сформовані компетенції, розвинути soft-skills, але й відповідають фокусу освітніх програм – орієнтація на практичну підготовку та акцент на історії Слобожанського регіону для задоволення потреб у кадрах

Харківської області. Воєнні дії в Україні призвели до збільшення зацікавленості студентів в історії української армії, зокрема, через вивчення освітнього компонента „Історія українського війська”, який уже другий навчальний рік обирає значна частина студентства 2–4 курсів. Особливий акцент зроблено на тематиці становлення українських збройних формувань від періоду національно-визвольних змагань першої половини ХХ ст. до сьогодення. Теми органічно доповнюються заходами позааудиторної роботи, присвячені вшануванню героїв Сил оборони України з числа викладачів, співробітників та студентів академії, учасників волонтерського фронту. Заходи відбуваються у вигляді бесід, тематичних заходів, лекцій, зустрічей, виставок тощо.

Практична реалізація захисту та популяризації історичної пам'яті про наш регіон відбувається, зокрема, під час виконання кваліфікаційної роботи бакалавра. Так, випускники 2021–2023 рр. активно обирали тематику, присвячену узагальненню результатів археологічних досліджень пам'яток Сходу України, історії їх вивчення та стану збереженості; були виконані роботи етнографічного спрямування; з історії повсякденності українців від часів Середньовіччя до наших днів. Кількісні показники таких робіт: 8 з 13 у 2021 р.; 10 з 18 у 2022 р.; 9 з 17 у 2023 р. (*Методичні настанови*, 2023, с. 58–60).

Таким чином, сьогодні заклад вищої освіти гуманітарного спрямування покликаний сформувати у випускника низку професійних компетентностей – якостей, які визначають його конкурентоспроможність на ринку праці. У період воєнного часу значне місце в освітньому процесі має відводитися формуванню історичної пам'яті та збереженню історико-культурної спадщини України. Це може відбуватися через уведення певних аспектів до освітніх компонентів та під час позааудиторної роботи. Подальшого дослідження практика запровадження політики збереження історичної пам'яті під час вивчення освітніх компонентів з циклу всесвітньої історії, спеціальних історичних дисциплін та освітніх компонентів суспільно-гуманітарного та економічного профілю, музейної, архівної, історико-красознавчої практик.

Список використаної літератури

- 1. Домінантні аспекти виховання еліти української нації :** колектив. моногр. / Комунал. заклад „Харків. гуманітар.-пед. акад.” Харків. обл. ради., Нац. акад. Нац. гвардії України, Нац. акад. Держ. прикорд. служби України імені Богдана Хмельницького; Г. Ф. Пономарьова та ін. Харків : Бровін О. В., 2021. 394 с.
- 2. Міршук О. Є.** Застосування компетентнісного підходу в підготовці майбутніх офіцерів Національної гвардії України. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2017. № 56–57. С. 162–168.
- 3. Фінін Г. І.** Історична свідомість у практиках національної освіти. *Вісник Національного*

- юридичного університету імені Ярослава Мудрого. 2020. № 4. С. 24–34. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.47.218953>.
- 4. Фінін Г. І.** Специфіка розробки курикулуму в сучасній освіті та інноваційний потенціал курикулярних позицій. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2019. № 1. С. 86–95. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.40.155774>.
- 5. Освітньо-професійні програми.** URL: <http://www.hgpa.kharkov.com/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0/%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BD%D1%8C%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8/> (дата звернення: 03.05.23).
- 6. Хряпін Е. О., Руднік Д. Г.** Видатні персоналії в педагогічній освіті м. Харкова 1917–1925 рр. (на прикладі Харківських трирічних педагогічних курсів імені Григорія Сковороди). *Грані : науково-теоретичний альманах*. 2023(а). Т. 26, вип. 1. С. 21–27.
- 7. Хряпін Е. О., Руднік Д. Г.** До питання організації діяльності Харківських трирічних педагогічних курсів імені Г. Сковороди та Харківського педагогічного технікуму у 1920-х рр. *Вісник науки та освіти. Серія „Філологія”, „Педагогіка”, „Соціологія”, „Культура і мистецтво”, „Історія та археологія”*. 2023(б). Вип. 2 (8). С. 724–737.
- 8. Реабілітовані історією.** Харківська область / голов. ред. П. Т. Тронько. Київ ; Харків : Оригінал, 2008. Т. 1. Ч. 2. 672 с.
- 9. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ).** Ф. 271. Оп. 1. Спр. 295.
- 10. Хряпін Е. О., Руднік Д. Г.** Підзабуті імена української педагогічної освіти та зміст історичних освітніх компонентів. *Соціокультурні та психолого-педагогічні аспекти організації освітньо-розвиткового простору в сучасному закладі освіти : матеріали Міжнар. наук.-практ. онлайн-конф. (м. Харків, 23 трав. 2023 р.)* / Комунальний заклад „Харків. гуманітар.-пед. акад.” Харків. обл. ради та ін. Харків, 2023(с). С. 432–434.
- 11. Державний архів** Харківської області (ДАХО). Ф. 6452. Оп. 2. Спр. 2113, 2115, 2116.
- 12. ЦДАМЛМ.** Ф. 264. Оп. 1. Спр. 35.
- 13. Методичні настанови** щодо підготовки та оформлення кваліфікаційної роботи бакалавра : для здобувачів освіт. ступеня бакалавра спец. 032 Історія та археологія денної та заочної форми навчання / Комунальний заклад „Харків. гуманітар.-пед. акад.” Харків. обл. ради ; уклад.: Руднік Д. Г., Хряпін Е. О., Свистун Г. Є., Квітковський В. І. Харків : ФОП Бровін О. В., 2023. 70 с.

References

- 1. Ponomarova, H. F.** (Ed.). (2021). *Dominantni aspekty vykhovannya elity ukrainskoyi natsii* [Dominant aspects of education of the elite of the Ukrainian nation]. Kharkiv: FOP Brovin O. V. [in Ukrainian].
- 2. Mirshuk, O.** (2017). *Zastosuvannya kompetentnisnoho pidkhodu v*

pidhotovtsi maibutnikh ofitseriv Nacionalnoi Gvardiyi Ukrayiny [Application of a Competence Approach in the Process of Training Future Officers of the National Guard of Ukraine]. *Problemy inzhenerno-pedahohichnoi osvity – Problems of Engineer-Pedagogical Education*, 56–57, 162–168 [in Ukrainian].

3. Finin, H. I. (2020). Istorychna svidomist u praktykakh natsionalnoyi osvoty [Historical Consciousness in the Practices of National Education]. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University*, 4, 24–34. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.47.218953> [in Ukrainian].

4. Finin, H. I. (2019). Spetsifika rozrobky kurrykulumu v suchasniy osviti ta innovatsiyniy potentsial kurrykuyarnykh pozitsiy [Specificity of Curriculum Development in Modern Education and Innovative Potential of Curriculum Proposals]. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University*, 1, 86–95. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.40.155774> [in Ukrainian].

5. Osvitno-profesiini prohramy [Educational and Professional Programs]. Retrieved from <http://www.hgpa.kharkov.com/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0/%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BD%D1%8C%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8/> (Last accessed: 03.05.23).

6. Kriapine, E. O., & Rudnik, D. H. (2023a). Vydadni personaliyi v pedagogichniy osviti m. Kharkova 1917–1925 rr. (na prykladi Kharkivskikh tryrichnykh pedagogichnykh kursiv imeni Hryhoriya Skovorody [Prominent Personalities of Ukraine in Pedagogical Education in Kharkiv 1917–1925 (on the Example of Kharkiv Three-Year Pedagogical Courses Named after Hryhoriy Skovoroda)]. *Grani – Edges*, 26, Issue 1, 21–27 [in Ukrainian].

7. Kriapine, E. O., & Rudnik, D. H. (2023b). Do pytannya organizatsiyi diyalnosti Kharkivskikh tryrichnykh pedagogichnykh kursiv imeni Hryhoriya Skovorody ta Kharkivskoho pedagogichnoho tekhnikumy u 1920-kh rr. [On the Issue of the Organization of the Activities of the Kharkiv Three-Years Teaching Courses Named After G. Skovoroda and the Kharkiv Pedagogical Technical School in the 1920s]. *Visnyk nauky ta osvity. Seriya „Filolohiia”, „Pedahohika”, „Sotsiolohiia”, „Kultura i mystetstvo”, „Istoriia ta arkeolohiia” – Bulletin of Science and Education. Philology. Pedagogic. Sociology. Culture and Art. History and Archeology*, 2 (8), 724–737 [in Ukrainian].

8. Tronko, P. T. (Ed.). (2008). Reabilitovani istoriieiu. Kharkivska oblast [Rehabilitated by history. Kharkiv region]. (Vol. 1, issue 2). Kyiv; Kharkiv [in Ukrainian].

9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy [Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine (TsDAMLM). F. 271. In. 1. Fol. 295.

10. Kriapine, E. O., & Rudnik, D. H. (2023c). Pidzabuti imena ukrayinskoyi pedagogichnoyi osvity ta zmast istorychnykh osvitnikh komponentiv [Forgotten names of Ukrainian pedagogical education and the content of historical educational

components]. *Sotsiokulturni ta psykhologo-pedahohichni aspekty orahnizatsii osvitno-rozvytkovoho prostoru v suchasnomu zakladi osvity – Sociocultural and Psychological and Pedagogical Aspects of the Organization of Educational and Developmental Space in a Modern Educational Institution*. (pp. 432–434). Kharkiv [in Ukrainian]. **11. Derzhavnyi** arkhiv Kharkivskoi oblasti [Kharkiv Regional State Archive]. (DAKhO). F. 6452. In. 2. Fol. 2113, 2115, 2116. **12. TsDAML**M. F. 264. In. 1, Fol. 35. **13. Rudnik, D. H.** et al. (Ed.). (2023). *Metodychni nastanovy shchodo pidhotovky ta oformlennia kvalifikatsiinoi roboty bakalavra: dlia zdobuvachiv osvit. stupenia bakalavra spets. 032 Istoriia ta arkhelohiia dennoi ta zaочноi formy navchannia* [Methodological Guidelines for the Writing and Design of the Bachelor's Qualification Work: For Students of Bachelor's Degree 032 History and Archeology of Full-Time and Part-Time Education]. Kharkiv: FOP Brovin O. V. [in Ukrainian].

Фінін Г. І., Руднік Д. Г., Хряпін Е. О. Історична пам'ять як складова змісту вищої історичної освіти

У статті досліджується засади формування змісту історичної освіти студентів спеціальності 032 Історія та археологія бакалаврського та магістерського рівнів. Розгортання повномасштабного вторгнення стало причиною загострення проблеми захисту власної історико-культурної спадщини, національної культури та історичної пам'яті. Визначено, що компетентнісний підхід до сучасної вищої освіти передбачає підготовку здобувачів до самостійної професійної діяльності, у тому числі самостійної науково-пошукової роботи. Одним з аспектів професійної компетентності історика є збереження історичної пам'яті українського народу, яка виконує низку функцій: інформаційна, ідентифікація, ціннісна орієнтація, світоглядна.

Формування історичної пам'яті здобувачів відбувається під час вивчення низки обов'язкових та вибіркових освітніх компонентів шляхом включення до тематичного плану значущих тем, що може мати ознаки так званого „прихованого курикулуму”. Автори роблять акцент на вивченні долі та діяльності видатних особистостей, зокрема, педагогічної системи Харківщини у першій половині ХХ ст., етнографічного та краєзнавчого матеріалу, історичних наративів, смислів та символів.

Ключові слова: історична пам'ять, історична свідомість, освітньо-професійна програма, тематичні плани, зміст освіти.

Finin H., Rudnik D., Khriapin E. Historical memory as a component of higher historical education

Authors analyze the principles of the formation of content of historical education for the specialty 032 History and Archeology students at the bachelor's and master's degrees. The deployment of invasion in Ukraine became a reason for the aggravation of the problem of protecting one's own

historical and cultural heritage, national culture and historical memory. It was determined that competency-based approach to modern higher education involves the preparation of students for independent professional activity, including independent scientific and research studies. One of the aspects of the professional competence of a historian is the preservation of the historical memory of the Ukrainian people, which performs a number of functions: information, identification, value orientation, world outlook.

The formation of students' historical memory occurs during the study of a number of mandatory and optional educational components by including significant topics in the thematic plan, which may have signs of the so-called „hidden curriculum”. The authors emphasize the study of the fate and activities of outstanding personalities, in particular, the pedagogical system of the Kharkiv region in the first half of the 20-th century, ethnographic and local history material, historical narratives, meanings and symbols.

Key words: historical memory, historical consciousness, educational and professional program, thematic plans, content of education.

Стаття надійшла до редакції 09.05.2023 р.

Прийнято до друку 23.05.2023 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 339.94:(470+571)+(4)

DOI: 10.12958/2227-2844-2023-2(356)-52-58

Donaj Łukasz,

profesor UAM dr hab.

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza,

m. Poznań, Polska.

lukasz.donaj@amu.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-7720-1260>

UNIA EUROPEJSKA A ROSJA PO 24 LUTEGO 2022 ROKU. WYBRANE PROBLEMY

W jednym z opracowań polskiego ośrodka analitycznego – Ośrodka Studiów Wschodnich im. Marka Karpią (*O nas*, 2023) w 2013 roku mogliśmy trafić na publikację pod tytułem: „*Greater Europe. Putin’s Vision of the European (Dis)integration*” (autor: Marek Menkiszak). Warto zaznaczyć, że była to zatem analiza pisana już po wydarzeniach takich jak wojny w Czeczenii (Donaj, 2000), wojnach gazowych z Białorusią i Ukrainą (Donaj, 2012), wojnie z Gruzją (Donaj, 2010) i wielu innych sporach i konfliktach, w których w przestrzeni postradzieckiej uczestniczyła – a w większości przypadków prowokowała – Rosja (Donaj&Połtorakov, 2003).

Autor dokonał w tej publikacji wnikliwej analizy putinowskiej wizji Wielkiej Europy. I tak, owa Idea Wielkiej Europy: stworzenia częściowo zintegrowanej wspólnej przestrzeni obejmującej głównie Rosję i obszar UE, podnoszona przez Władimira Putina od 2001 roku, nie pojawiła się w próżni, lecz stanowiła kontynuację idei głoszonych przez jego poprzedników: Borysa Jelcyna i Michaiła Gorbaczowa. Powracała ona regularnie jako ogólne polityczne hasło i doczekała się częściowego rozwinięcia dopiero w roku 2010. Nigdy jednak nie przybrała charakteru szczegółowego programu politycznego. Pojawiała się ona w okolicznościach wzrostu dynamiki politycznej w relacjach pomiędzy Zachodem i Rosją, przynoszących czy to nadzieje na realizację postulatów Moskwy, czy też wzrost poczucia zagrożenia dla jej interesów, zwłaszcza na obszarze WNP (Menkiszak, 2013, s. 5). Począwszy od roku 2002 aż do 2011, stopniowo skryształizowała się specyficzna architektura postulowanej Wielkiej Europy. Miałyby ona składać się w istocie z dwóch bloków integracyjnych: zachodniego, obejmującego Unię Europejską, z dominującą pozycją Niemiec oraz wschodniego, obejmującego tworzącą się Unię Eurazjatycką, z hegemoniczną pozycją Rosji (*Putin calls*, 2011). Bloki te miałyby, poprzez zawierane porozumienia i powoływane instytucje, stworzyć częściowo zintegrowany obszar

bezpieczeństwa, gospodarczy, energetyczny i humanitarny. Tworzenie takiej wspólnej przestrzeni nie prowadziłoby jednak do systemowego przyjmowania przez Rosję i jej sąsiadów wartości i standardów europejskich i nie ograniczałoby Rosji pola manewru w polityce zagranicznej jako wielkiego mocarstwa, balansującego pomiędzy różnymi centrami siły. Kreml traktował przy tym priorytetowo budowę wschodniej składowej Wielkiej Europy – integracja eurazjatycka miałaby poprzedzać integrację ogólnoeuropejską (Menkiszak, 2013, s. 5). Cele, jakie przyświecały Władimirowi Putinowi w forsowaniu tej koncepcji, obejmowały:

- wzmocnienie potencjału Rosji, w tym poprzez transfer europejskiego kapitału i technologii;
- zwiększenie wpływu Rosji na politykę europejską i na bezpieczeństwo europejskie oraz na gospodarki państw UE, w tym poprzez tworzenie więzi kooperacyjnych i wymianę aktywów;
- osłabienie obecności i wpływu USA w Europie; umocnienie hegemonii Rosji na obszarze WNP i jej uznanie przez UE;
- przeciwdziałanie ekspansji gospodarczej i politycznej UE, USA, a także Chin na obszarze WNP (Menkiszak, 2013, s. 5–6).

Mimo iż realizowana pod hasłem budowy jednolitej Europy bez linii podziałów, idea Wielkiej Europy miałaby prowadzić w praktyce do trwałego podziału Europy na dwa obszary geopolityczne (Menkiszak, 2013, s. 6).

Jak zauważa M. Menkiszak, Wielka Europa pojawiała się w deklaracjach rosyjskich przywódców, zwłaszcza Władimira Putina jako hasło. Nigdy jednak nie doczekała się uszczegółowienia w postaci chociażby mniej lub bardziej oficjalnego dokumentu. Jej najbardziej konkretnym publicznym przedstawieniem pozostaje artykuł Władimira Putina w *Süddeutsche Zeitung* z listopada 2010 roku, ale i on oferuje jedynie ogólne wskazówki co do celów i sposobów jej realizacji. Z drugiej strony jednak nie sposób nie zauważyć, że wiele inicjatyw podejmowanych przez Rosję w jej polityce wobec UE i państw europejskich wpisywało się w deklarowane założenia koncepcji Wielkiej Europy. Nie jest ona zatem jedynie pustym sloganem, ale raczej pewnym programem politycznym, choć dość ogólnikowym. Idea ta powracała z wyraźną regularnością wówczas, gdy w obliczu przesilen w międzynarodowej polityce i gospodarce rosła dynamika interakcji pomiędzy Rosją i kluczowymi państwami europejskimi. Przyglądając się efektom rosyjskich inicjatyw zmierzających do realizacji elementów koncepcji Wielkiej Europy nie można się oprzeć wrażeniu ich znikomości. W sferze bezpieczeństwa, mimo wielu lat systematycznych starań Rosji nie udało się doprowadzić do budowy nowego systemu bezpieczeństwa europejskiego, który podważyłby dominację NATO w tej sferze i zapewnił Rosji możliwość współdecydowania. Idea zawarcia traktatu o bezpieczeństwie europejskim poniosła fiasko. W sferze gospodarczej Rosja w końcu wstąpiła w 2012 roku do WTO. Jednak po akcesji skoncentrowała się na maksymalnym wykorzystaniu luk i odrębnych interpretacji szczegółowych jej warunków do

hamowania procesu znoszenia barier w handlu, w tym z UE. Perspektywa zawarcia pogłębionego porozumienia o wolnym handlu Rosja-UE, miast przybliżyć, oddaliła się. Rosyjskie i europejskie firmy podpisywały co prawda kolejne porozumienia o współpracy, dochodziło też do akwizycji pojedynczych firm europejskich przez podmioty rosyjskie, a niekiedy do transakcji wymiany aktywów pomiędzy firmami. Nie prowadziło to jednak do przełomu w kooperacji przemysłowej czy technologicznej. W sferze energetycznej narastało wrażenie, że nie tylko nie jest realne stworzenie postulowanej przez Rosję jednolitej europejskiej przestrzeni energetycznej, opartej na zasadach odmiennych od Traktatu Karty Energetycznej, ale że narasta konflikt interesów Rosji i UE w tej sferze. Spór o implementację trzeciego pakietu energetycznego UE i śledztwo Komisji Europejskiej w sprawie podejrzenia o stosowanie niedozwolonych praktyk monopolistycznych ze strony Gazpromu były tylko ważniejszymi tego przykładami. W sferze humanitarnej dokonywano kolejnych drobnych kroków w liberalizacji reżimu wizowego pomiędzy Rosją a UE, jednak mimo ogromnej presji politycznej ze strony Rosji ciągle niepewna była perspektywa całkowitego zniesienia wiz w ruchu osobowym. W sferze politycznej nie doszło do powstania, lobbowanego przez Moskwę, nowego stałego organu Rosji i UE, mającego odbywać konsultacje i podejmować decyzje w kwestiach politycznych i bezpieczeństwa. Trójkąt Moskwa-Berlin-Paryż spotykał się nieregularnie i odgrywał rolę wizerunkową, nie stając się rzeczywistym ośrodkiem decyzyjnym. Moskwie nie udało się także nadal doprowadzić do formalnego uznania przez UE i jej państwa członkowskie Unii Celnej czy Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej łączącej ją z Białorusią i Kazachstanem za partnera politycznego i gospodarczego, z którym zawiera się porozumienia. Rosja i UE mimo wieloletnich negocjacji, nie były nawet w stanie uzgodnić treści nowego podstawowego porozumienia tworzącego ramy prawne wzajemnych stosunków. Największym bodaj rozczarowaniem ze strony władz Rosji była jednak postawa rządu Niemiec, które wszak miały stać się głównym partnerem Moskwy w realizacji koncepcji Wielkiej Europy. Co prawda Berlin ciągle był w awangardzie europejskiej współpracy gospodarczo-energetycznej z Rosją, ale – zwłaszcza od 2012 roku - coraz bardziej widoczne były różnice i napięcia pomiędzy stronami w niektórych istotnych kwestiach. Niemcy wprowadziły wspólnie z Rosją postulowały powołanie nowego organu konsultacyjnego pomiędzy UE i Rosją, ale wydaje się, iż Moskwa nie była zadowolona, że Berlin nie zagwarantował konsensu w tej kwestii w UE. Niemcy popierały dalszą liberalizację reżimu wizowego pomiędzy UE i Rosją, ale wyraźnie opierały się przed definiowaniem terminów całkowitego zniesienia wiz. Moskwę drażniły coraz częstsze po stronie niemieckiej słowa krytyki w związku z naruszaniem swobód obywatelskich w Rosji. Moskwa miała za złe silne wsparcie, jakiego niemiecki komisarz ds. polityki energetycznej Günther Oettinger udzielał Ukrainie broniącej się przed presją ze strony Rosji. Kreml najwyraźniej

podejrzewał, że to Berlin, dążący do wymuszenia na Rosji obniżenia cen eksportowanego gazu, stał za śledztwem Komisji Europejskiej przeciw Gazpromowi. Wreszcie to Niemcy były głównym decydującym podczas kryzysu cypryjskiego wiosną 2013 roku, gdy - nie konsultowane z Rosją – porozumienie Cypru i Eurogrupy uderzyło w rozległe interesy rosyjskich firm i oligarchów w tym państwie. Prowadzi to do refleksji, iż jeżeli władze rosyjskie rzeczywiście wierzyły, że znajdą po stronie europejskiej silnych partnerów do realizacji przynajmniej części założeń koncepcji Wielkiej Europy, to była to błędna kalkulacja. Zderzyły się tu ze sobą różne podejścia. Po stronie Rosji dominowała chęć zawarcia szeregu strategicznych porozumień rosyjsko-europejskich opartych na nowych, wspólnie wynegocjowanych zasadach, a następnie ewentualnego napełniania ich treścią. Po stronie europejskiej: chęć wciągnięcia Rosji w system norm i standardów europejskich i realizowania pragmatycznej współpracy tam, gdzie interesy stron były zbieżne. Moskwa nie doceniła ani siły powiązań transatlantyckich, ani niechęci państw europejskich do zasadniczej rewizji europejskiego ładu instytucjonalnego, przeceniła za to swą atrakcyjność jako partnera współpracy w kluczowych sferach. Przede wszystkim jednak, nawet w krótkich okresach swych zwrotów ku bardziej intensywnej współpracy w Europie, nie była gotowa do rzeczywistej transformacji wewnętrznej, także w sferze politycznej, bez której budowa wspólnej przestrzeni europejskiej z udziałem Rosji nie jest możliwa (Menkiszak, 2013, s. 39–41).

Zbrojna agresja Federacji Rosyjskiej na Ukrainę rozpoczęta w lutym 2014 coraz bardziej oddala ją od Europy (Donaj, 2016). Acz, nie sposób nie odnieść wrażenia, że Zachód wciąż w dużej mierze wołał układać się z agresorem, czytaj: prowadzić politykę w stylu „*business as usual*”. *Wciąż trwały prace nad Nord Stream 2* (PAP, 2015), a państwa UE przestrzeni lat 2015–20 sprzedały sprzęt wojskowy za 346 mln euro (sprzedawano broń Rosji pomimo sankcji, jakie zostały nałożone po zaanektowaniu Krymu, najwięcej zaś sprzedały Francja, Niemcy i Włochy) (PAP, 2015; Brillaud, Curic, Maggiore, Miñano&Schmidt, 2022).

Czy pełnoskalowa agresja z 2022 zmieni postrzeżenie i stosunki UE z przestrzenią postradziecką, a zwłaszcza z Rosją?... Ostatnie lata to próba znalezienia przez UE przestrzeni do ponownego zaangażowania się w FR, próba przywrócenia swego rodzaju pragmatycznego dialogu w konkretnych kwestiach (np. źródłach energii). Sytuację komplikował również fakt, że w UE nie było jednomyślności co do tego, jak traktować RF i jak prowadzić z nią biznes i dialog. To z kolei było wygodne dla rosyjskiej polityki dzielenia i rządzenia (Braghioli, 2022). Współpraca stwarza sytuację korzystną dla wszystkich zainteresowanych. Jest to podstawowa i naczelna zasada UE, która przejawia się również w jej miękkiej sile w stosunkach międzynarodowych poprzez aspiracje rozwoju gospodarczego i społecznego. Jednocześnie UE rzuca wyzwanie Rosji, która w stosunkach międzynarodowych traktuje grę o sumie zerowej i w konsekwencji traktuje inicjatywy takie jak Partnerstwo

Wschodnie jako zagrożenie dla swojej potęgi i wpływów w bliskiej zagranicy. Rosja prowadzi więc intensywne i wyrafinowane kampanie informacyjne, aby podważyć postrzeganie UE w krajach Partnerstwa Wschodniego i zwiększyć napięcia społeczne w tych państwach (Gahler, 2021, s. 20). Doskonale widać to chociażby w podejściu do inicjatyw integracyjnych – tych w UE i tych w przestrzeni postsowieckiej pod przywództwem FR (Braghiroli&Makarychev, 2022; Marocchi, 2017, s. 13). Widać to także w odmiennym podejściu do zarządzania konfliktami we „wspólnym sąsiedztwie” UE i FR (Legucka, 2013, s. 113–147). Trzeba zdecydowanie powiedzieć: nie ma powrotu do stosunków z cywilizowaną Europą i Rosją, które usiłowano stworzyć po rozpadzie ZSRR (Braghiroli, 2022).

Czy jestem optymistą co do dalszego rozwoju sytuacji? ... Przez ostatnie 20 lat współpracowałem z wieloma osobami, ośrodkami z Ukrainy, Białorusi i Rosji. Odnosnie Rosjan – jedni wolą milczeć, inni się zradycyzowali i popierają politykę rządu. Oczywiście jestem przeciwny stereotypom, ale trzeba też wspomnieć o mentalności. Profesor Tadeusz Klimowicz (jeden z najwybitniejszych polskich rusycystów, długoletni kierownik Zakładu Literatury i Kultury Rosyjskiej na Uniwersytecie Wrocławskim; badacz literatury rosyjskiej, autor wielu książek m.in.: „Obywatele Arkadii. Losy pisarzy rosyjskich po roku 1917” (1993), „Przewodnik po współczesnej literaturze rosyjskiej i jej okolicach (1917–1996)” (1996) i zbioru „Pożar serca. 16 smutnych esejów o miłości, o pisarzach rosyjskich i ich muzach” (2005, przekład rosyjski 2015) stwierdził rok temu, po rozpoczęciu pełnoskalowej agresji militarnej Rosji na Ukrainę: „Można latać na wczasy na Łazurowe Wybrzeże, kupić Chelsea albo rezydencję we Włoszech, a myśleć jak poddany cara w XIX wieku. Rosjanie się nie zmieniają” (Klimowicz, 2023; Maciorowski, 2022). Jeden z moich znajomych z Rosji – osoba świetnie wykształcona – którego próbowałem przekonać o tym, że to jego kraj jest agresorem, że nie można milczeć, że nie można aprobować zbrodniczej polityki Kremla odpowiedział mi: „Jako człowiek – współczuję Ukraincom. Jako obywatel Federacji Rosyjskiej, muszę wierzyć, że władza rosyjska robi to dla naszego dobra.” Pozostawię to bez komentarza...

References

1. **Braghiroli, S., & Makarychev, A.** (2022). Video lecture (round-table discussion): the impact of Eastern Partnership on EU – Russia relations (SVJS.TK.031). Retrieved from <https://moodle.ut.ee/mod/hvp/view.php?id=986520>.
2. **Braghiroli, S.** (2022). Update to week 4 video lecture: the trajectory of EU-Russia relations in light of the war in Ukraine (SVJS.TK.031). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=TSmobd2qGPO>.
3. **Brillaud, L., Curic, A., Maggiore, M., Miñano, L., & Schmidt, N.** (2022). EU member states exported weapons to Russia after the 2014 embargo. Retrieved from <https://www.investigate->

europa.eu/en/2022/eu-states-exported-weapons-to-russia/. **4. Donaj, Ł.** (2000). Zachód i wojna w Czeczenii w rosyjskich mediach. In *Kraszewski, P., Miluski, T., Wallas, T. (Eds.). Zbliżanie się Wschodu i Zachodu. Studia – analizy – rozpoznania.* (pp. 231–237). Poznań: Wydawnictwo Naukowe INPID UAM. **5. Donaj, Ł., & Połtorakov, A.** (2003). Perspektywy aktywizacji „punktów zapalnych” na Ukrainie. *Rocznik Wschodni*, 9, 103–112. **6. Donaj, Ł.** (2010). Gruzja zaczęła, Rosja sprowokowała. EU Monitoring Mission Georgia jako próba salomonowego rozwiązania konfliktu. In *Przybylska-Maszner, B. (Ed.). Misje cywilne Unii Europejskiej.* (pp. 81–106). Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM. **7. Donaj, Ł.** (2012). Gazprom i jego wpływ na współczesne bezpieczeństwo energetyczne w Unii Europejskiej. Wybrane problemy. In *Pietrasiak, M. (Ed.). Mocarstwa i mocarstwowość: perspektywa azjatycka.* (pp. 143–175). Piotrków Trybunalski: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Handlowej im. Króla Stefana Batorego. DOI: <https://doi.org/10.14746/ps.2011.2.17>. **8. Donaj, Ł.** (2016). Rosja wobec Ukrainy (2014–2015). In *Stelmach, A., Hurska-Kowalczyk, L. (Eds.). Ukraina po (Euro)majdanie.* (pp. 227–250). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. **9. Gahler, M.** (2021). Boosting the EU’s soft power in Eastern Partnership countries. *European View*, 20 (1), 14–22. DOI: <https://doi.org/10.1177/1781685821999847>. **10. Klimowicz Tadeusz.** (2023). Retrieved from <https://www.ifs.uni.wroc.pl/o-instytucie-2/pracownicy-emerytowani-2/39-klimowicz-tadeusz>. **11. Legucka, A.** (2013). Conflict management in the Eu-Russia shared neighbourhood. Between soft and hard power. *Zeszyty Naukowe AON*, 4 (93), 130–147. DOI: <https://doi.org/10.5604/08672245.1157047>. **12. Maciorowski, M.** (2022). Kiedyś wierzyłem, że Rosjanie się zmieniają, ale teraz już nie. Rozmowa z prof. Tadeuszem Klimowiczem. Retrieved from https://wyborcza.pl/alehistoria/7,121681,28224440,kiedys-wierzylem-ze-rosjanie-sie-zmienia-ale-teraz-juz-nie.html#S.main_topic_ua-K.C-B.4-L.2.duzy. **13. Marocchi, T.** (2017). EU-Russia Relations: Towards an Increasingly Geopolitical Paradigm. *Heinrich-Böll-Stiftung European Union*. Retrieved from <https://eu.boell.org/en/2017/07/03/eu-russia-relations-towards-increasingly-geopolitical-paradigm>. **14. Menkiszak, M.** (2013). Greater Europe. Putin's Vision of the European (Dis)integration. Warszawa: Prace OSW. **15. PRC** (2022). Mimo embargo broń płynęła do Rosji. Najwięcej sprzedały Francja, Niemcy i Włochy. Retrieved from <https://www.money.pl/gospodarka/mimo-embarga-bron-plynela-do-rosji-najwiecej-sprzedaly-francja-niemcy-i-wlochy-6748956682058560a.html>. **16. PAP, jk.** (2015). Nord Stream 2 powstanie. Jest porozumienie Gazpromu z zachodnimi koncernami. Retrieved from <https://www.polskieradio.pl/42/3168/Artykul/1499532,Nord-Stream-2-powstanie-Jest-porozumienie-Gazpromu-z-zachodnimi-koncernami>. **17. O nas** (2023). Retrieved from <https://www.osw.waw.pl/pl/o-nas>. **18. Putin** calls for

“Eurasian Union” of ex-Soviet republics. (2011). Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-15172519>.

Донай Л. Європейський союз та Росія після 24 лютого 2022 року. Вибрані проблеми

Спираючись на працю Марека Менкішака „Greater Europe. Putin’s Vision of the European (Dis)integration”, автор детально аналізує ідею „Великої Європи” як інтегрованого політичного простору з домінуванням Німеччини на Заході (в межах Європейського Союзу) і Росії на Сході (у межах Євразійського Союзу), сформульованої в межах російської геополітичної парадигми. Визначено цілі домінування Росії на євразійському просторі, зокрема, прагнення до гегемонії, посилення впливу на європейську політику, послаблення американського впливу тощо. Продемонстровано невдачі і перешкоди на шляху до реалізації геополітичних цілей Російської Федерації у Європі. Автор актуалізує проблему впливу повномасштабної агресії Росії проти України на російсько-європейські відносини та піднімає світоглядне питання зміни менталітету російських громадян у контексті сприйняття і ставлення до злочинної політики Кремля.

Ключові слова: Російська Федерація, „Велика Європа”, гегемонія, російська агресія в Україні, війна.

Donay L. The European Union and Russia after February 24, 2022. Selected problems

Based on Marek Menkiszak's work „Greater Europe: Putin's Vision of the European (Dis)integration”, the author provides a detailed analysis of the concept of „Greater Europe” as an integrated political space with Germany's dominance in the West (within the European Union) and Russia's dominance in the East (within the Eurasian Union), formulated within the Russian geopolitical paradigm. The goals of Russia's dominance in the Eurasian space are identified, including the pursuit of hegemony, increased influence on European politics, and the weakening of American influence, among others. The failures and obstacles on the path to achieving Russia's geopolitical objectives in Europe are demonstrated. The author addresses the issue of the impact of Russia's full-scale aggression against Ukraine on Russian-European relations and raises the question of a change in the mentality of Russian citizens in the context of perceiving and responding to the Kremlin's criminal policies.

Key words: Russian Federation, „Great Europe”, hegemony, Russian aggression in Ukraine, war.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2023 р.

Прийнято до друку 23.05.2023 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 94(477)(1-21)„18/19”:336.711

DOI: 10.12958/2227-2844-2023-2(356)-59-76

Radchenko Nataliia,

PhD hab. (History), Associate Professor
of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries
DVNZ „Uzhgorod National University”,
Uzhgorod, Ukraine.
nataliia.radchenko@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8293-2359>

**MUNICIPAL PUBLIC BANK AS A COMPONENT
OF LIFE OF THE UKRAINIAN CITY
IN THE LATE 19th – EARLY 20th CENTURY**

The financial reform of the 1860s led to the creation of a developed credit and banking network in the cities of the Russian Empire. In view of this, the activity of the network of municipal public banks as the oldest non-state credit and financial institutions, which had a significant positive impact on the socio-economic development of the city/region at the micro level, is of considerable interest. In our opinion, their appearance was caused, firstly, by the active development of city and zemstvo self-governments bodies whose social initiatives needed additional funding to be implemented, and secondly, by the common need of the urban population for affordable short-term lending and mortgages. After all, municipal public banks had to specifically target the middle strata of the urban population. Accordingly, the question of interaction between the city and bank management, as well as the correlation between state regulation and independence of municipal public bank boards is interesting to study.

The study is based on the analysis of the then imperial legal framework, as well as on the materials of province (guberniya) and zemstvo statistical publications. The conditions for the development of the municipal public banks of the Dnieper Ukraine within the legal framework of the Russian Empire can be investigated on the example of the legislative acts collected in the „Complete Collection of Laws of the Russian Empire”. The legal framework for the formation and development of the network of municipal banking institutions is extremely rich and diverse. One of the most informative types of legislative acts is the approved statutes of banks, as well as amendments or additions to them. The next historical source with great information potential is the province and zemstvo statistics (Быстрицкий, 1889, с. 574; Голяховський, 1864, с. 234; Голяховський, 1865, с. 200; Иваненко, 1899, с. 12, 53, 16, 13, 26, 12 (page numbering starts for each chapter from the first page); Иванов, 1901, с. 250–251; Крамаревский, 1897,

с. 89; *Кредитные*, 1897, с. 26). Step-by-step processing of the documents found and clarification of their information potential allows tracing causal relations of events, recreating the processes that took place in the field of banking in a concrete city, and also restoring a network of existing municipal public banks.

The purpose of the study was to analyze the process of the creation and development of municipal public banks in the Ukrainian provinces of the Russian Empire, and to determine their impact on economic and social development of cities and urban infrastructure during the second half of the 19th – early 20th centuries.

Previous publications analyzed the „Complete Collection of Laws of the Russian Empire” (1850–1913) as a source of functioning of credit and banking institutions in Dnieper Ukraine (Радченко, 2013, с. 101–107). However, they did not highlight the specifics of the municipal public banks. The article of the Ukrainian researcher O. Khodchenko, on the contrary, analyzed the legal framework of the creation of municipal public banks in the Russian Empire, but without review and detailing of the banking sector’s activity in the Ukrainian realities (Ходченко, 2008, с. 136–144). The works of other researchers are mostly focused on revealing the history of a single banking institution of the city or municipal banking institutions of a particular region, in particular, in the Sumy region and Crimea (Сидорович, 2010, с. 112–120; Коломийцева, 2010, с. 113–130; Тихненко, 2013, с. 29–54). Similarly, Russian researcher A. Chumakova studied the activities of municipal public banks on the example of the cities of the Simbirsk province; however, we can note the similarity of the processes that took place in the Russian and Ukrainian cities of the empire (Чумакова, 2010).

The main feature of the credit and banking system of the Russian Empire had long been its state character. This trend in the mid-nineteenth century preserved the existence of the feudal system which hampered the development of manufacturing industry in the cities, and as a result led to a slow accumulation of money capital in the population (Новикова, 2009, с. 78). However, the growing need for lending forced city councils to apply to the provincial governments for permission to open banks in the cities, proceeding from the necessity of financing fairs and other trade transactions. Thus, in 1845 the Romny City Duma appealed to the Poltava governor and even proposed a ready-made draft of the future institution’s statute (Роменський, 2021). According to statistics, the population of Romny was 5,000 people, 650 of whom were engaged in trade. The city had a post office and 7 industrial enterprises (Richter agricultural machinery plant, linen manufactory, etc.). Every year Romny hosted three major fairs. The Ilyinsky and Maslyansky fairs were famous throughout the whole empire. The former was attended by up to 120 thousand people and its turnover reached 10 million rubles. Romny also hosted large tobacco markets. The city needed free money for the improvement, such as paving and street lighting. Thus, there was

urgent need for banking services. However, the establishment of a bank required authorized capital, and the city council proposed to use the money of the Public Charity Order. (These were special institutions established by Empress Catherine II in 1775 to manage the sphere of public education and shelters. Due to the constant lack of funding, they were allowed to accept deposits, give real estate loans and issue government securities. In fact, they could perform credit operations.) Because of this attempt to raise money from the local department of the Order, Poltava governor did not permit the city to open a bank.

This was not the last attempt of the cities to create their own banking network. However, the reforms in the country started only with the accession to the throne of Alexander II. In 1857 the first „Regulation on City Public Banks” was adopted (*Положение, 1857, с. 524–527*). The permission to establish city banks was accompanied by the government's desire to protect Public Charity Orders from competition. Therefore, the activities of newly established banks had a lot of strict restrictions from the beginning. First, the government established the control of Public Charity Order over municipal banks. Secondly, it set loan deadlines and amounts, and the terms of interest payment were unfavorable. If there was a branch of the State Bank in the city, the municipal banks were forbidden to duplicate its transactions. As a result, the process of creating municipal public banks was slow (*Предоставление, 1861, с. 995–996*).

However, only with the adoption of the new „Regulation on City Public Banks” in 1862 was the accountability of banks to the city community established. Henceforth, public banks had to be created under the city council or under the supervision and responsibility of local governments. According to the „Regulation”, the bank was headed by a director and two deputies (the position was called a „comrade”). These were elected positions. One of the deputy directors of the bank took over the functions of the cashier, and the position of an accountant was also considered obligatory. The amount of fixed capital should be at least 10,000 rubles. It was noted that if the funds donated by individuals or organizations for the establishment of a new bank did not reach this amount, they were transferred to other credit institutions until the interest accrued on them reached the required amount of 10,000 silver rubles. 10% to 20% of the bank's income had to be deducted to the amount of reserve capital. Other income was spent on the city improvement and charitable needs. City banks were allowed to conduct a wide range of financial transactions at that time: 1) accepting deposits; 2) promissory note accounting, although with some restrictions; 3) loans secured by securities, goods, jewelry and real estate. Regarding the permitted financial operations of newly established banks, the „Regulation” contained the following clause: *„During the establishment of each Bank, it is determined, based on its capacity and local needs, which of these operations it can perform and on which collateral loans can be provided”* (*Положение, 1862, с. 115*).

There were also restrictions on transactions with bank deposits. For example, deposits were allowed for a period of 3 to 12 years, as well as for an indefinite period, but the amount of the deposit should be at least 50 rubles. However, this limit did not apply if the funds were deposited and interest was credited to the bank's profits. Banks were allowed to provide a loan for one person in an amount not exceeding one tenth of the bank's equity. However, in special cases of „*undoubted reliability of the pledge*”, it was allowed to increase this amount to one-fifth of the equity, subject to the consent of the bank's board, the mayor and city council members.

The „Regulation” contained articles on the mandatory semi-annual and annual reporting, which banks were required to provide to the Ministry of Finance and the Ministry of the Interior, as well as to publish in local periodicals. Banks that had capital of more than one hundred thousand rubles, had to publish their reports in the metropolitan newspapers (Радченко, 2019, с. 93–94).

In accordance with the terms of the new „Regulation”, the process of creating municipal banks began. One of the first was the Public Bank in Sevastopol established in 1862. The reason for opening the new institution was explained in the order as follows: „*The Government Senate received a report from the Executive of the Finance Ministry dated September 29, 1862... that, with the consent of the Ministry of the Interior, he authorized the establishment of the Public Bank in Sevastopol*”. Interestingly, the bank itself started working only the following year (Дьяконова).

As of January 1, 1866, there were 106 municipal public banks in the empire, 16 of which were opened in the following Ukrainian cities: Sevastopol in 1862; Hlukhiv and Elisavetgrad in 1863, Pereiaslav, Cherkasy, Olviopol, Berdiansk, Mykolaiv and Romny in 1864; Chyhyryn, Krolevets, Starobilsk and Balaklava in 1865; Kharkiv, Bilopillya and Lubny in 1866. At the same time, 52.5% of the capital of Ukrainian banks fell on the southern provinces of Kherson and Taurida (Кауфман, 1866, с. 189–191). Over the next 6 years, 13 more municipal public banks were opened in the following cities: Ochakiv, Perekop and Mariupol in 1867; Pryluky, Sloviansk, Sumy, Novomyrhorod and Feodosia in 1868 (the year of opening is possibly 1867); Novhorod-Siverskyi in 1869; Zmiiv and Katerynoslav in 1871; Pavlohrad and Nizhyn in 1873.

The process of the establishment of municipal banks was mostly influenced by the financial factor, i.e. the requirement that authorized capital be 10,000 rubles, a considerable amount at that time. Cities came out of the situation in different ways allocating funds from the city budget, using the money of philanthropists, applying to the State Bank for a loan or looking elsewhere. Thus, speaking at a meeting of the Nizhyn City Duma in 1873, alderman G. Kyrylenko offered to sell part of the city property to get the amount necessary to establish a bank. The proposal was supported almost unanimously, and the same year all organizational procedures for the establishment of a public bank in Nizhyn were completed (Сидорович, 2010,

c. 113). This was the last municipal bank in the Ukrainian provinces created by a separate Senate decree. Later, this issue was regulated by ministerial decisions.

Sometimes raising funds appeared impossible and the issue of opening a bank remained unresolved. Thus, the inability to open a municipal public bank was explained by the small size of the city of Nogaisk in 1861. The amount of 10,000 rubles was unattainable for the city budget. In addition, the vast majority of the city's residents were engaged in farming, not trade. The city administration cited this as the reason for its inaction in opening a city bank (Коломийцева, 2010, с. 122).

However, municipal credit institutions were eventually formed even in cities where banking did not move at the beginning. The Berdiansk-Nogaisk City Public Bank was established in 1868. The path to opening a bank in Konotop was even longer, from the first application in 1879 to 1904, when the bank finally opened (Тихненко, 2013, с. 49–50).

A characteristic feature of the formation of municipal public banks was their subordination to city councils. First of all, city councils elected the bank management. The director and his deputies, an accountant, an appraiser and members of the supervisory board were all elected by the city council. In fact, the entire staff of municipal banks was formed by city councils. It became commonplace for senior city officials to hold senior positions in newly established banks or banking supervisory boards, although it was prohibited by law. At the time of taking office in a bank, a person would be typically dismissed from another public service, and the director and deputies would give a written commitment to „*act in all matters conscientiously and without partiality*” (Тихненко, 2013, с. 30). In 1899, Mykola Chernysh combined the positions of provincial secretary and director of the Lubny City Bank (Иваненко, 1899, с. 16). Former heads of city, county and provincial institutions often held the positions of bank directors. Among the heads of the Chernihiv City Public Bank was Oleksandr Karpynsky, provincial alderman, chairman of the Provincial Statistical Committee (1878). Oleksandr Tyshchynsky, county alderman, provincial secretary, and chairman of the county zemstvo was deputy director (Радченко, 2019, с. 555, 571). The first heads of the Simferopol City Bank (1910) were former officials: City Duma alderman Robert Lerich was the director, secretary of the provincial administration Semion Poznyak was a deputy director (Коломийцева, 2010, с. 127).

Beside former top city officials, merchants often acted as heads of city banks. In general, merchants were often founders of banks, especially in the case when the statutory fund of the bank was created on donations. Local merchants became such philanthropists donating money to the fixed capital of the bank so that part of its profits was a constant source of income for the institution (Чумакова, 2010). We can name quite a few directors of municipal public banks from the merchant class: P. Liutyi (director of Hlukhiv Bank in

1878–1892), I. Diatlov (director of Starodub Bank in 1889–1892), V. Kandyba (director of Bilopil Bank), V. Gutman (director of Chernihiv Bank in 1892), G. Belugin (deputy director of Novozybkov Bank in 1899), I. Dolgov (director of Klinty Bank in 1899), V. Bakulenko (director of Lokhvytsia Bank in 1916) and others. In the 1870s, the Hlukhiv City Public Bank was called „Tereshchenko's Bank”, probably because the money for its establishment was given by the famous Hlukhiv merchant Mykola Tereshchenko, who was its first director (Тихненко, 2013, с. 41–42). The fixed capital at the creation of Hlukhiv bank made 50 000 rbl., Tereshchenko's charitable contribution made 41 599 rbl. (Тихненко, 2013, с. 41-42). Members of the audit and supervisory commissions were also elected from among the deputies of the City Duma, for example, the audit commission to inspect the activities of the Krolevets City Bank in 1915 included five members of the Krolevets City Duma and no outsiders (Тихненко, 2013, с. 30).

The main clients of the municipal banks were the local nobility, merchants, burghers who were engaged in trade and crafts, as well as city residents who worked in agriculture. In the second half of the twentieth century a significant part of the inhabitants of Ukrainian cities were still closely connected with agriculture. So gradually the municipal banks extended their work to the agricultural sector. They went beyond the city limits and worked in the counties. Irrespective of the size of the city, the bank became a universal credit institution that provided both short-term promissory notes or Lombard loans and long-term, mostly mortgage loans. The latter became especially common. In the area of commercial credit, municipal banks faced stiff competition from commercial banks, which had no such legal restrictions and acted more freely. However, mortgage was practically of no interest for commercial banks, therefore, municipal banks had few competitors in this sphere.

In 1870–1875 and the beginning of 1880, the government's policy changed with regard to banking and credit institutions. From that point on it was aimed both at streamlining the credit and banking sector and restricting the establishment of new banks. The first legal act was the „Regulation” adopted in late 1870. According to the „Regulation”, banks had to limit their liabilities to ten times the amount of equity and had to place in long-term loans only those deposits whose repayment period exceeded the term of loans provided by the bank itself (*Ограничение*, 1870, с. 537–538). It was stipulated that henceforth the insurance fund had to exceed the fixed and reserve bank capital. The city authorities were responsible for the actions of the banks accountable to them. These innovations significantly limited the activities of banks (Радченко, 2019, с. 96).

The new 1871 „Regulation” restricted the right of municipal banks to buy at their own expense shares, stocks, bonds and mortgages on which no contribution had been made and which for this reason were not traded on exchanges (*Главные*, 1871, 583–584). This restriction was envisaged by the

government to prevent the participation of banks in stock speculation and to protect bank deposits from risks. In fact, banks circumvented this ban and increasingly committed such violations.

On May 31, 1872, the State Council set general rules for the establishment of private and public credit institutions (*Учреждение*, 1872, с. 757–759). As to the latter, there was a wide list of bans (12 points) to include the following: opening new joint-stock commercial banks in cities where similar institutions already operated; accounting of solo promissory notes without real estate collateral; and for credit institutions – ban on the purchase of real estate except for office needs, etc.

The adoption of the „Resolution” of 1872 coincided with the general crisis of the entire financial system of the Russian Empire; however, this legal act could not prevent or stop the crisis in the credit and banking sector. The situation was further aggravated by the financial crisis of 1873 and the inflation of the ruble, which began to rise sharply against the background of the state budget deficit.

At the same time, the new rules did not clearly regulate the activities of banks leaving loopholes for conducting non-transparent operations. Researcher of the history of public banks of the Russian Empire G. Chumakova notes that this led to the fact that a number of banks began to evade their direct purpose, i.e. lending to urban industry and trade. Some of these banking institutions became involved in risky operations of a speculative nature in order to make a significant profit, while others, due to insufficient control, engaged in lending to influential city officials, on whom they depended for holding the positions in the bank. As a result, some municipal public banks were on the verge of bankruptcy (Чумакова, 2010). The process of government audits and gradual liquidation of banking institutions began: by 1890, 52 city banks had been closed throughout the empire (Ходченко, 2008, с. 139). Thus, audits of the Kerch-Yenikale City Public Bank in 1876–1877 show that the bank issued significant loans in large amounts. As a result of their non-return, the losses were attributed to the account of uncontested bills. The bank's loan portfolio had 450 thousand rubles, with the amount of loans of 40-50 thousand rubles “in one hand”, therefore the institution quickly depleted the credit stock. As a result, small traders or burghers were no longer able to obtain funds from the bank (Коломийцева, 2010, с. 119–120). This was not characteristic of one particular municipal bank, but rather a mainstream policy at that time.

At the end of 1879, in order to strengthen control over banking institutions, the city councils were allowed to create special accounting committees with the right to control the „reliability” of bills of exchange, as well as to organize the lists of borrowers (*Об учреждении*, 1879, с. 444). However, according to the researchers, these measures aimed at strengthening supervision did not have much effect. The reason was that the practice of mayors or city council members acting part-time as directors or board

members of banks and sometimes in a family relationship with the bank's management, continued on the ground (Чумакова, 2010).

During the period when the Ministry of Finance was headed by M. Bunge, banking policy became more favorable, even in spite of the events of 1883, when a wave of bank bankruptcies swept the empire and the government issued a decree on the responsibility of banks for the integrity of the funds entrusted to them. (No municipal bank located in the Ukrainian lands went bankrupt). M. Bunge contributed in every way to the adoption of the law „On Amendments to the Existing Rules for Opening New Joint-Stock Commercial Banks” dated April 5, 1883. He sought to modernize banking legislation believing that the banking crisis was declining and the banking sector needed better regulation, and changing the procedure for the establishment and liquidation of joint-stock banks (Новікова, 2009, с. 146–147). In fact, this meant lifting the ban on the establishment of new banking institutions, which, in fact, lost their former independence. During the same year, two more acts regulating the establishment and operation of municipal public banks were adopted: first a resolution on amendments to the „Regulation on City Public Banks”, and later a new law „Normal Regulation on City Public Banks” (*Об изменении*, 1883, с. 207–211).

According to the articles of the new „Regulation”, municipal public banks were allowed to carry out the following operations: to accept deposits; to keep records of promissory notes; to issue loans (one loan should not exceed 10% of bank capital) and open special current accounts with government guaranteed securities; to transfer funds to the branches of the bank in other cities; to receive a commission to buy and sell interest bearing securities on behalf of third parties; to independently conduct purchase and sale of government interest bearing securities and state-guaranteed bonds, precious metals, coins and ingots; to pledge interest bearing securities owned by the bank in other credit institutions; to re-pledge in other credit institutions interest bearing securities which were pledged from other individuals with the prior consent of the latter. Article 41, which actually listed bank operations, contained an important clarification note stating that the volume of transactions would be determined individually for each particular bank. However, the most difficult condition was the limitation of the size of the loan in one hand, which made it impossible for the bank to work with the wealthiest customers. The new „Regulation” provided for an increase in the rights not only of banks, but also of the Ministry of Finance and the Ministry of the Interior, which were given the right to conduct audits of banks at any time and at their discretion. The Ministry of Finance had the right to request any information from the banks.

In general, the innovations led to an even closer convergence between city councils and banks, and the most important decisions were taken by the banks together with the city authorities. Neither the amount of interest nor the

term of repayment of loans was decided by the banks independently (Чумакова, 2010).

The new rules, on the one hand, stabilized the activities of municipal public banks interrupting the practice of unjustified risks; on the other hand, they slowed down the activities of the existing institutions and the establishment of new ones. For example, Vinnytsia City Duma had repeatedly applied for permission to establish a municipal public bank since 1881. However, there had been no positive response for a long time. In 1887 the governor of Podilsk province refused the request: „...*seeing the unsatisfactory activity of the existing city public banks in the empire, Mr. Minister of Finance does not consider it necessary to allow opening of new banks, and therefore did not agree to satisfy a recent request of Kamianets City Duma. The same thing awaits Vinnytsia's petition, which makes this case hopeless*” (Єсюнін, 2008, с. 215). Eventually, the first municipal public bank in the Podolia province did not open until 1904. It was Vinnytsia City Public Bank.

In 1890–1900 a number of new laws on the banking sector were adopted, which contributed to the resumption of the development of the banking system in the cities. The number of municipal public banks increased considerably in this period. In the Podolia province alone, Proskuriv, Bratslav and Balta municipal banks opened in addition to Vinnytsia bank. New institutions continued to be formed on a commercial basis. They focused mainly on the needs of small local entrepreneurs and dealt with short-term lending operations, issuing loans to local traders, manufacturers, homeowners and tenants (Новікова, 2009, с. 151). However, opening of new municipal public banks was still slow. First, high competition from commercial joint-stock banks and, second, legislative restrictions on the scope of city banks continued to stand in the way.

One example of a typical bank is Sumy City Public Bank. According to the public financial reports of the bank in 1899, the bank received interest for various operations in the amount of 87,945 rubles. The amount was distributed as follows: for accounting of bills – 41,275 rubles; for real estate collateral – 9,074 rubles. Total spent – 68,812 rubles, of which 31,862 rubles was payment of interest on deposits; 19 548 rubles – management costs; 10 269 rubles – written off to repay contested bills; 3 959 rubles – transferred to the current account. Thus, the net profit of Sumy Bank in 1899 amounted to 19,132 rubles. As a result, the bank's balance was 1,383,632 rubles by January 1, 1900. The liabilities were as follows: fixed capital – 260,500 rubles; reserve capital – 45,300 rubles; „eternal” deposits – 83,220 rubles; time deposits – 466,365 rubles; demand deposits – 167,481 rubles; on the current account – 306 654 rubles. Assets were as follows: cash – 79,844 rubles; on the current account – 73,311 rubles; interest bearing securities – 102,351 rubles; accounting of promissory notes – 676,605 rubles; promissory notes sent to the commission – 16,962 rubles; loans secured by interest bearing securities and valuables – 47,972 rubles; buildings in Sumy – 192,875 rubles; land in Sumy –

7,365 rubles; overdue loans – 14,346 rubles; special current accounts – 19,330 rubles, etc. (Иванов, 1901, с. 250–251).

At the same time, Sumy City Bank constantly allocated funds for charity. From the first year of its existence (1869) and in accordance with the wishes of the founders, the bank had transferred money to: 1) Charitable society and help to the poor residents of Sumy -10,250 rubles (250 rubles annually in 1869–1871, 385 rubles from 1872, and 450 rubles from 1873); 2) poor Sumy residents - 17,485 rubles; 3) the guardianship of the Nikolaev church – 7 621 rubles; 4) Sumy city shelter – 14,932 rubles. 5) Public Library of the city – 3,767 rubles. 6) by order of the City Duma for the needs of the community – 666,925 rubles.

There were other one-time actions. Thus, the bank organized fundraising for gymnasium students in 1910 (Тихненко, 2013, с. 46).

In 1914, the bank divided the win of 10,000 rubles which fell on a treasury bill, as follows: 5,000 rubles for the needs of the fleet; 2,000 to the Red Cross; 3,000 – in favor of the families of killed and wounded soldiers (Sumy) (Тихненко, 2013, с. 46).

In the history of the evolution of city banks, we see famous historical figures. Most municipal public banks emerged thanks to the support of political, public or financial figures. The Tereshchenko, the Kharitonenko families and others allocated their own funds to support the development of their hometowns, also specifying in the banking statutes what part of the annual profits of the newly established banks should go to the needs of the local community.

Charitable activities of city banks still need a separate thorough study, but the importance of this aspect for urban communities is already clear. Thus, the banks appear as unique financial institutions, the main purpose of which was to address the financial issues of the city.

In the second decade of the twentieth century there was an improvement of previously adopted laws in the banking sector. In 1912 the formation of the legal framework of municipal public banks was completed. They were given the right, with the permission of the Ministry of Finance, to conduct a number of operations that previously belonged to the scope of other credit institutions, for example, Lombard lending. In total, the new „Regulation” lifted the ban on five different types of banking operations, one of the most important being the permission to accept deposits up to ten times the ratio of the bank's liabilities to the amount of fixed and reserve capital. The second innovation was the permission to provide long-term loans secured by real estate: *„Loans are issued for short term and long term ... the first for a period of one to three years, with the right of deferment for up to nine years, and the latter for wooden buildings for not more than fifteen years, and for houses and plots of land up to thirty years”* (Об изданіи, 1912, с. 48–67).

Banking legislation was liberalized, but one cannot ignore the fact that, first, 1909–1913 was a period of industrial recovery, and at the same time

Russia was on the verge of the First World War. „It is impossible to ignore the somewhat belated nature of this important decision”, A. Chumakova states. „*Russia was on the verge of the First World War, which interrupted its rapid economic growth. During the years of industrial growth (1909–1913), the positions of public banks continued to strengthen*” (Чумакова, 2010).

At the beginning of the First World War, the following Ukrainian cities had municipal public banks:

Ekaterinoslav province: Pavlograd, Ekaterinoslav, Mariupol, Slovanoserbsk municipal public banks.

Kyiv province: Kyiv, Cherkasy, Chyhyryn municipal public banks.

Podolia province: Bratslav, Balta, Tulchyn, Vinnytsia, Haisyn, Zhmerynka, Kamianets-Podilskyi, Mohyliv-Podilskyi, Proskuriv municipal public banks.

Poltava province: Zolotonosha, Zinkiv, Kobeliaky, Kremenchuk, Lokhvytsia, Pereyaslav, Lubny, Pryluky, Romny, Hlynsk, Khorol municipal public banks.

Taurida province: Evpatoria, Melitopol, Simferopol, Sevastopol, Balaklava, Karasubazar, Kerch, Kerch-Yenikale, Feodosia, Yalta, Saryi Krym, Berdiansk (Berdiansk-Nogai) municipal public banks.

Kharkiv province: Okhtyrka, Zmiiv, Izium, Sloviansk, Kupiansk, Starobilsk, Sumy, Kharkiv (renamed the Kharkiv City Merchant Bank in 1871), Bilopolsk municipal public banks.

Kherson province: Yelisavetgrad, Ananiv, Novomyrhorod, Olviopol, Oleksandrivka, Novogeorgievsk, Ochakiv, Mykolaiv, Kherson, Nova Praha municipal public banks.

Chernihiv province: Glukhiv, Konotop, Krolevets, Nizhyn, Novozybkov, Novhorod-Siverskyi, Chernihiv, Starodub, Klintsy, Dobrianka municipal public banks.

In total, we have found out that 68 Ukrainian cities had municipal public banks.

The beginning of the First World War gave rise to panic among the population, and thus banks faced the problem of mass withdrawal of funds. Solving the problem required consultation with the city authorities. Thus, in the summer of 1914, an extraordinary meeting of the Nizhyn City Duma was attended by representatives of all credit and financial institutions of the city. After lengthy discussions, it was decided to set a maximum amount of return of 100 rubles for all credit and banking institutions. In practice, only the Nizhyn City Public Bank was able to pay such sums to depositors (Сидорович, 2010, с. 117–118).

This was a fairly typical situation in 1914, which was the result of a prudent conservative financial policy of municipal public banks. The long evolution of the legislation on banks' activities and their subordination to the city authorities eventually led to the creation of stable financial and credit institutions that could not only withstand the hard times, but also provide the

city with the necessary assistance during the war. For example, the city councils were responsible for financing all mobilization activities on the ground. Therefore, in the summer of 1914, the city budgets required additional significant expenditures; however, the cities did not have such „free funds”. City banks became the first lenders in this situation. They provided better credit terms, and the proceeds from these loans returned to the city budget.

However, the escalation and protraction of the war had severe consequences for the entire banking system. Government loans, which began to be provided by the state with the beginning of the war, using public banks for this purpose, had a detrimental effect on the balance of municipal public banks. Also, several revolutions of 1917 led to the destruction of both the city self-government system and municipal banks.

Since their inception, municipal public banks had contributed to the city development in several areas, such as increasing the financial capacity of the local population and the capacity of the city government. City banks met the extremely acute need of the urban and gradually county population for affordable loans. The city bank became a universal credit institution that satisfied both short-term promissory notes or Lombard lending and long-term (mortgages). Such banking policy made it possible to obtain loans not only for the wealthy but also for the middle-class population of the city. Top city officials joined the ranks of bank management and supervisory boards that oversaw bank activities. Also, banks became an important source of funding for municipal and socio-cultural projects of city councils as well as of filling the city budget by deducting part of bank profits. At the same time, banks became the most active and, more importantly, regular annual city philanthropists.

The main problem in the development of city banks was to determine the correlation between government regulation and the independence of bank boards. This trend can be traced in the banking legislation of the last third of the 19th century. The first experience of municipal public banks (1860–1870s) showed the need to establish close control over the work of the banks. Bankruptcy of the city bank led to losses of the city budget, and impoverishment of all city community. Therefore, the need to develop strict rules for municipal banks was additionally conditioned by this factor. However, too strict restrictions on bank activities in accordance with the „Regulation” of 1883 led to the establishment of an uncompetitive position of municipal banks in the credit sphere making them inferior to commercial ones. As a result, the network of municipal banks in the Ukrainian provinces was not very large.

With each innovation in the legislation there was a gradual subordination of municipal banks to city councils, which eventually led to the establishment of strict control over banks by the city authorities. Top city officials joined the ranks of bank management and supervisory boards that oversaw bank activities.

Список використаної літератури

1. **Быстрицкий Н.** Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1889 год. Екатеринослав : Екатеринославский губернский статистический комитет, 1889. 662 с.
2. **Голяховський Я.** Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год. Харьков : Губернский статистический комитет, 1864. 358 с.
3. **Голяховський Я.** Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год. Харьков : Губернский статистический комитет, 1865. 410 с.
4. **Иваненко Д.** Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1899 год. Полтава : Типо-Литография Губернского Правления. 1899.
5. **Иванов И.** Харьковский календарь на 1901 год. 29-й год. Харьков : Харьковский Губернский статистический комитет, 1901. 598 с.
6. **Крамаревский М.** Обзор экономических мероприятий Харьковского земства и протоколы заседаний губернского экономического совета с 1903 по 1906 год. Харьков : Тип. „Печатное дело”, 1906. 197 с.
7. **Кредитные учреждения. Обзор Киевской губернии за 1896 год.** Киев : Губернская типография, 1897. С. 26–29.
8. **Радченко Н.** „Повне зібрання законів Російської імперії” як джерело з історії розвитку кредитних установ України (1850–1913 рр.). *Грані*. 2013. Вип. 12 (104). С. 101–107.
9. **Ходченко О.** З історії розвитку міських громадських банків в Російській імперії та в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2008. Вип. 41. С. 136–144.
10. **Сидорович О.** Ніжинський міський громадський банк як складова частина економіки міста в другій половині XIX – на початку XX ст. *Ніжинська старовина : Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. 2010. Вип. 9 (12). С. 112–120.
11. **Коломийцева В.** История финансов Тавриды. Хроники 1783–1917 гг. Симферополь : ОАО „Симферопольская городская типография”, 2010. 412 с.
12. **Тихненко С.** Развитие банковской sprawy на Сумщине (середина XIX – початок XX ст.). Суми : ДВНЗ „УАБС НБУ”, 2013. 166 с.
13. **Чумакова А.** Зарождение и развитие системы городских общественных банков в России второй половины XIX – начала XX в. (на материалах Симбирской губернии). Москва : „Флинта”, 2010. URL : https://statehistory.ru/books/A-S-Chumakova_Zarozhdenie-i-razvitie-sistemy-gorodskikh-obshchestvennykh-bankov-v-Rossii-vtoroy-poloviny-XIX---nachala-XX-v---na-materialakh-Simbirskoy-gubernii--/7 (Last accessed: 05.03.23).
14. **Новікова І.** Развитие банковской системы Украины в условиях становления рыночного хозяйства (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01. Київ, 2009. 235 с.
15. **Роменський міський громадський банк.** URL: <https://biem.sumdu.edu.ua/resursi/inshi-resursy/proekt-banky-sumshhyny/muzej-rozvytku-bankivskoyi-spravy-na-sumshhyni-ta-istoriyi-groshej/romenskyj-miskyj-gromadskyj-bank> (Last accessed: 05.03.23).
16. **Положение о Городских общественных банках. Полное собрание законов Российской империи.** 1857. Ч. II. Т. 32. С. 524–527.

17. Предоставление Городским Банкам изменять размер процентов по вкладам и ссудам. *Полное собрание законов Российской империи*. 1861. Ч. II. Т. 36. С. 995–996. **18. Положение** о Городских Общественных банках. *Полное собрание законов Российской империи*, 1862. Ч. II. Т. 37. С. 115. **19. Радченко Н.** Джерела з історії діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). Ужгород : Гражда, 2019. 584 с. **20. Дьяконова И.** Финансовые учреждения г. Севастополя во второй половине XIX – начале XIX ст. URL: <http://vashsevdом.narod.ru/histor/sevfinans19-20.html> (Last accessed: 05.03.23). **21. Кауфман И.** Статистический временник Российской империи. Санкт-Петербург : Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел, 1866. 417 с. **22. Ограничение** размера операций городских Общественных банков. *Полное собрание законов Российской империи*. 1870. Ч. II. Т. 45. С. 537–538. **23. Главные** основания устройства Земских кредитных обществ. *Полное собрание законов Российской империи*. 1871. Ч. II. Т. 46. С. 583–584. **24. Учреждение** частных кредитных установлений. *Полное собрание законов Российской империи*. 1872. Ч. II. Т. 47, ч. 1. С. 757–759. **25. Об учреждении** при городских Общественных банках учетных Комитетов. *Полное собрание законов Российской империи*. 1879. Ч. II. Т. 54. С. 444. **26. Об изменении** и дополнении Нормального Положения о Городских Общественных банках. *Полное собрание законов Российской империи*. 1883. Ч. II. Т. 3. С. 207–211. **27. Єсюнін С.** Становлення банківсько-кредитної системи у містах Подільської губернії в другій половині XIX – початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2008. Вип. 13. С. 212–216. **28. Об издании** нового Положения о городских общественных банках. *Полное собрание законов Российской империи*, 1912. Ч. III. Т. 32. С. 48–67.

References

1. Bustrytskyi, N. (1889). Pamiatnaia knyzhka Ekaterynoslavskoi hubernyy na 1889 hod [Commemorative book of the Yekaterinoslav province for 1889]. Ekaterynoslav: Ekaterynoslavskiy hubernskiy statysticheskiy komitet [in Russian]. **2. Holiakhovskiy, Ya.** (1864). Pamiatnaia knyzhka Kharkovskoi hubernyy na 1864 hod [Commemorative book of the Kharkov province for 1864]. Kharkov: Hubernskiy statysticheskiy komitet [in Russian]. **3. Holiakhovskiy, Ya.** (1865). Pamiatnaia knyzhka Kharkovskoi hubernyy na 1865 hod [Commemorative book of Kharkiv province for 1865]. Kharkov: Hubernskiy statysticheskiy komitet [in Russian]. **4. Yvanenko, D.** (1899). Andres-kalendar y Spravochnaia knyzhka Poltavskoi hubernyy na 1899 hod [Andres-calendar and reference book of the Poltava province for 1899]. Poltava: Typo-Lytohrafyia Hubernskoho Pravleniya [in Russian]. **5. Yvanov, Y.** (1901). Kharkovskiy kalendar na 1901 hod [Kharkiv calendar

for 1901]. Kharkov: Kharkovskiyi Hubernskiyi statystycheskyi komitet [in Russian].

6. Kramarevskiyi, M. (1906). Obzor ekonomycheskykh meropryiatyi Kharkovskoho zemstva y protokolu zasedanyi hubernskoho tkonomycheskoho soveta s 1903 po 1906 hod [An overview of the economic activities of the Kharkiv zemstva and minutes of meetings of the provincial economic council from 1903 to 1906]. Kharkov: Typ. „Pechatnoe delo” [in Russian].

7. Kredytnue ucherezhdenniya [Credit institutions]. (1897). In *Obzor Kyevskoi hubernyy za 1896 hod.* (pp. 26–29). Kyev: Hubernskaia typohrafiya [in Russian].

8. Radchenko, N. (2013). „Povne zibrannia zakoniv Rosiiskoi imperii” yak dzherelo z istorii rozvytku kredytnykh ustanov Ukrainy (1850–1913 rr.) [„The Complete Collection of Laws of the Russian Empire” as a source for the history of the development of credit institutions in Ukraine (1850–1913)]. *Hrani – Edges, 12 (104)*, 101–107 [in Ukrainian].

9. Khodchenko, O. (2008). Z istorii rozvytku miskykh hromadskykh bankiv v Rosiiskii imperii ta v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [From the history of the development of urban public banks in the Russian Empire and Ukraine (the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century)]. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – The history of the national economy and economic thought of Ukraine, 41*, 136–144 [in Ukrainian].

10. Sydorovych, O. (2010). Nizhynskiyi miskiyi hromadskiyi bank yak skladova chastyna ekonomiky mista v druii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Nizhyn City Public Bank as a component of the city's economy in the second half of the 19th and early 20th centuries]. *Nizhynska starovyna: Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva – Nizhyn Antiquities: A Collection of Regional History and Monument Studies, 9 (12)*, 112–120 [in Ukrainian].

11. Kolomyitseva, V. (2010). Ystoria fyansov Tavrydu. Khronyky 1783–1917 hh. [History of finances of Taurida. Chronicle 1783–1917]. Symferopol: OAO „Symferopolskaia horodskaia typohrafiya” [in Russian].

12. Tykhenko, S. (2013). Rozvytok bankivskoi spravy na Sumshchyni (seredyna XIX – pochatok XX st.) [Development of banking in Sumy Oblast (mid 19th – early 20th centuries)]. Sumy: DVNZ „UABS NBU” [in Ukrainian].

13. Chumakova, A. (2010). Zarozhdenye y razvytye systemu horodskykh obshchestvennykh bankov v Rossyy vtoroi polovynu XIX – nachala XX v. (na materialakh Symbyrskoi hubernyy) [The origin and development of the system of urban public banks in Russia in the second half of the 19th – early 20th centuries. (on the materials of the Simbirsk province)]. Moskow: „Flynta”. Retrieved from https://statehistory.ru/books/A-S-CHumakova_Zarozhdenie-i-razvitie-sistemy-gorodskikh-obshchestvennykh-bankov-v-Rossii-vtoroy-poloviny-XIX---nacha-la-XX-v---na-materialakh-Simbirskoy-gubernii--/7 (Last accessed: 05.03.23) [in Russian].

14. Novikova, I. (2009). Rozvytok bankivskoi systemy Ukrainy v umovakh stanovlennia rynkovoho hospodarstva (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [The development of the banking system of Ukraine in the conditions of the establishment of a market economy (the second half of the

19th century – the beginning of the 20th century)]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

15. Romenskyi miskiyi hromadskyi bank [Romenskyi City Public Bank]. Retrieved from <https://biem.sumdu.edu.ua/resursi/inshiresursy/proekt-banky-sumshhyny/muzej-rozvytku-bankivskoyi-spravy-na-sumshhyni-ta-istoriyi-groshej/romenskyj-miskyj-gromadskyj-bank> (Last accessed: 05.03.23) [in Ukrainian].

16. Polozhenye o Horodskykh obshchestvennykh bankakh [Regulations on City Public Banks]. (1857). In *Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy [The full collection of laws of the Russian Empire]*. (Part II, vol. 32, pp. 524–527) [in Russian].

17. Predostavlenye Horodskym Bankam yzmeniat razmer protsentov po vkladam y ssudam [Allowing City Banks to change the amount of interest on deposits and loans] (1861). In *Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy [The full collection of laws of the Russian Empire]*. (Part II, vol. 36, pp. 995–996) [in Russian].

18. Polozhenye o Horodskykh Obshchestvennykh bankakh [Regulations on City Public Banks]. (1862). In *Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy [The full collection of laws of the Russian Empire]*. (Part II, vol. 37, p. 115) [in Russian].

19. Radchenko, N. (2019). Dzherela z istorii diialnosti kredytno-bankivskykh ustanov Naddniprianskoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Sources from the history of credit and banking institutions of Trans-Dnieper Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. Uzhhorod: Grazhda [in Ukrainian].

20. Diakonova Y. Fynansove ucherezhdennya h. Sevastopolia vo vtoroi polovyne XIX – nachele XX st. [Financial institutions of Sevastopol in the second half of the 19th – the beginning of the 19th century]. Retrieved from <http://vashsevdом.narod.ru/histor/sevfinans19-20.html> (Last accessed: 05.03.23) [in Russian].

21. Kaufman, Y. (1866). Statystycheskyi vremennyk Rossyiskoi ymperyy [Statistical journal of the Russian Empire]. Sankt-Peterburh: Tsentralnui statystycheskyi komitet Mynysterstva vnutrennykh del [in Russian].

22. Ohranynenye razmera operatsyi horodskykh Obshchestvennykh bankov [Limiting the size of the operations of city public banks]. (1870). In *Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy [The full collection of laws of the Russian Empire]*. (Part II, vol. 45, pp. 537–538) [in Russian].

23. Hlavnue osnovaniya ustroistva Zemskykh kredytnykh obshchestv [The main foundations of the arrangement of Zemskikh credit societies]. (1871). In *Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy [The full collection of laws of the Russian Empire]*. (Part II, vol. 46, pp. 583–584) [in Russian].

24. Uchrezhdenye chastnykh kredytnykh ustanovlenyi [Establishment of private credit institutions]. (1872). In *Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy [The full collection of laws of the Russian Empire]*. (Part II, vol. 47 (1), pp. 757–759) [in Russian].

25. Ob uchrezhdenyy pry horodskykh Obshchestvennykh bankakh uchetykh Komytetov [On the establishment of accounting committees under the city Public Banks]. (1879). In *Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy [The full collection of laws of the Russian Empire]*. (Part II, vol. 54, p. 444) [in Russian].

26. Ob yzmenenyy y

dopolnenyy Normalnogo Polozheniya o Horodskykh Obshchestvennykh bankakh [On Amending and Supplementing the Normal Regulations on City Public Banks]. (1883). In *Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy [The full collection of laws of the Russian Empire]*. (Part II, vol. 3, pp. 207–211) [in Russian].

27. Yesiunin, S. (2008). Stanovlennia bankivsko-kredytnoi systemy u mistakh Podilskoi hubernii v druhii polovyni XIX – pochatku XX st. [Formation of the banking and credit system in the cities of the Podilsk province in the second half of the 19th and early 20th centuries.]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History, 13*, 212–216 [in Ukrainian].

28. Ob yzdannyi novoho Polozheniya o horodskykh obshchestvennykh bankakh [On the publication of a new Regulation on city public banks]. (1912). In *Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy [The full collection of laws of the Russian Empire]*. (Part III, vol. 32, pp. 48–67) [in Russian].

Радченко Н. М. Міський громадський банк як складова частина українського міста кінця XIX – початку XX століття

У статті досліджується вплив муніципальних державних банків на економічний і соціальний розвиток міст, а також на розвиток міської інфраструктури протягом кінця XIX – початку XX ст. В основу методології дослідження покладено принцип історизму, застосування загальнонаукових і спеціально-наукових методів, зокрема аналізу інформаційного потенціалу статистичних та інформаційних ресурсів Центрального статистичного комітету 1866–1918 рр., губерньської та земської статистики. Висвітлено основні етапи державної політики щодо діяльності цих банків та її вплив на рівень розвитку останніх. Реконструйовано мережу міських громадських банків в українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст. Визначено, що моменту свого заснування громадські муніципальні банки сприяли розвитку міст у кількох сферах, таких як підвищення фінансової спроможності місцевого населення та спроможності міської влади. Керівництво міської адміністрації увійшло до складу керівних та наглядових рад банків за їх діяльністю. Одними з найактивніших меценатів міста ставали банки. Основною проблемою розвитку муніципальних банків було визначення співвідношення між державним регулюванням і незалежністю банківських правлінь.

Ключові слова: місто, міська рада, міський громадський банк, банківське регулювання, банківське законодавство.

Radchenko N. Municipal public bank as a component of life the Ukrainian city in the late 19th – early 20th century

The emergence of financial institutions such as municipal public banks had a significant positive impact on the socio-economic development of cities. The purpose of the study is to analyze the impact of municipal public banks on economic and social development of cities, as well as on the development of urban infrastructure during the second half of 19th – early 20th century. The research methodology is based on the principle of historicism, application of general scientific and special scientific methods, in particular analysis of the information potential of statistical and information resources of the Central Statistical Committee of 1866–1918, provincial and zemstvo statistics. The main stages of the government's policy concerning the activities of these banks and its impact on the level of development of the latter are highlighted. The network of municipal public banks in the Ukrainian provinces of the late 19th – beginning of the 20th century was reconstructed. Since their inception, municipal public banks contributed to urban development in several areas, such as increasing the financial capacity of the local population and the capacity of the city government. The top of the city administration joined the ranks of bank management and supervisory boards for their activities. Banks were becoming one of the most active city patrons. The main problem in the development of municipal banks was to determine the relationship between government regulation and the independence of bank boards. This trend can be traced in the banking legislation of the last third of the 20th century.

Key words: city, city council, municipal public bank, bank regulation, banking legislation.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2023 р.

Прийнято до друку 25.04.2023 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О.

УДК 94(477):322,1920/1930”

DOI: 10.12958/2227-2844-2023-2(356)-77-88

Бублик Ольга Іванівна,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри політології та правознавства

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Полтава, Україна.

bublic.st@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2280-7385>

**ПРОТИДІЯ АНТИЦЕРКОВНІЙ КОМПАНІЇ
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ У 20–30-х рр. ХХ ст.:
ПРИЧИНИ, ПЕРЕБІГ ТА НАСЛІДКИ**

Однією з головних характерних рис розвитку української історіографії на сучасному етапі є збільшення уваги науковців до проблем, пов'язаних із історією церковного життя в Україні. Особливо це стосується радянського періоду історії, коли традиційна церква, яка раніше була одним з визначальних факторів розвитку українського суспільства, зазнала значного удару внаслідок реалізації антицерковної політики радянської влади. Разом із тим, особливо у перші десятиріччя існування більшовицького режиму, був достатньо помітним і спротив антирелігійному курсові більшовиків з боку українського населення. Цей аспект, на наш погляд, потребує більш детального наукового переосмислення, на що і націлена ця наукова стаття.

Із самого початку реалізації антицерковної політики більшовицького уряду віруючі доступними для них засобами намагалися чинити організовану протидію антирелігійній кампанії. Так, у деяких містах України після видання більшовицького декрету про відділення церкви від держави в приходах був оголошений триденний піст покаяння. Створювались союзи ревнителів православ'я, пожвавилася діяльність старих братств та створювалися нові, що об'єднували територіально кілька приходів і поширювали свій вплив на значну частину прихожан. У Харкові при Покровському монастирі відкривається братство святителя Мелетія; у Києві ще в грудні 1917 р. було засновано братство Воскресіння Христового, на чолі братерства стояв псаломщик Василь Миколайович Попов. Отже, з самого початку дії влади стосовно церковного життя зіштовхувалися із організованою протидією віруючих та духовенства.

Однак це не зупиняло більшовиків, котрі після коротких пауз знову починали атаку. Гоніння на віру поступово заганяли християн у катакомби. Перші нелегальні групи віруючих з'явилися в Україні в 1922–

1923 рр., коли церкви захоплювалися обновленцями. Православні, для яких було неприйнятним відвідування розкольницьких храмів, мусили обиратися на таємні молитовні зібрання. У наступні роки релігійне підпілля постійно поповнювалося віруючими закритих громад, проте їх чисельність була ще незначною.

Наступні події, пов'язанні зі здійсненням масової колективізації сільського господарства, підтверджували прагнення комуністичного режиму поставити духовенство „на коліна”. Як показують численні приклади, духовенство і віруючі активно виступали проти усупільнення майна, худоби, протидіяли тому тиску, який чинився на них з боку партійних, радянських органів, спецслужб, надзвичайних збройних загонів тощо.

Крім антиколгоспних гасел, віруючі виступали за недоторканність церкви, яку вважали чи не останнім оплотом у захисті своїх прав.

У відповідь на політику влади, яка обезкровлювала село, збільшилася кількість масових селянських виступів. У них проявлялися риси організованості та згуртованості селян (Васильєв&Віола, 1997, с. 80). У цій ситуації важко було залишитися на нейтральній позиції навіть духовенству. Зокрема, на Донеччині, Полтавщині, Сумщині та Київщині характерними були заворушення, пов'язані з утисками селян, по-перше, щодо колективізаційних процесів; по-друге, з реакцією мешканців сіл на ці утиски. Як свідчать архівні дані, що стосуються цих регіонів, виступи селян мали масовий характер. Ідейними керівниками цих виступів, здебільшого, були церковно- та священнослужителі. Їхній вплив на заворушення селян, зазвичай, мав не безпосередній, в опосередкований характер. Останнє виявлялося в тій вірі, яку сповідували селяни та в авторитеті служителів культу.

Безпосередня діяльність духовенства проти атеїстичної політики і практики радянської влади зафіксована в багатьох документах, що містяться в ЦДАГО України, а саме, у спец довідках ДПУ України до ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У. У цілому, сприймаючи їх як інформаційне джерело, слід зазначити, що 30-ті рр. ХХ ст. (пошук „ворогів народу”) потребують деяких коректив. По-перше, за своєю чисельністю: чим більше – тим краще, „об'єктивніше”. По-друге, значна кількість документів у часи здобуття Україною незалежності набула реабілітаційного спростування. Тому, на наш погляд, важливо дослідити тенденції, які висвітлюють сутність наявних свідчень.

Показовою для аналізу є спецдовідка від 13 лютого 1934 р. про те, що тільки за два минулих місяці розкриті і ліквідовані 85 контрреволюційних угруповань, за якими репресовані 400 осіб (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6581, арк. 20).

Характерні наступні показники. У Вінницькій області в колгоспі с. Яново Тепликського району активну антирадянську діяльність

провадив голова колгоспу – син попа (Там само, арк. 5). В Одеській, Харківській, Донецькій, Київській та інших областях також до контрреволюційної діяльності були залучені особи, близькі за родинними зв'язками до священнослужителів (Там само, арк. 6–10, 12, 14–15).

Показовими є вислови дяка А. Клочко з церкви сіл Дуванько та Цигановка Покровського району Дніпропетровщини: *„Минулої весни від голоду вмерло багато людей. У цьому році буде ще гірше”* (Там само, арк. 15).

Такі ж події відмічалися на Полтавщині та Черкащині, а також в Могилів-Подільській окрузі (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 20, 50, 330).

Арешти священнослужителів викликали численні зіткнення влади з віруючими. Для порятунку священника виступили не тільки члени церковної ради, а всі селяни. Такі виступи відбувалися у селі Березівка Криворізької округи під час арешту священника. Інформація про арешт священника швидко поширювалася, і окрім жінок чисельністю до 300 осіб з Березівки, до сільради підійшли віруючі з навколишніх хуторів. У натовпі звучали вигуки: *„Бий голову, комуністів і комсомольців, дайте звістку в інші села, нехай збереться більше людей – звільнимо батюшку”*. Віруючі влаштували збори, на яких було ухвалено постанову клопотати про звільнення Колоса. Для придушення виступу селян до села виїхав уповноважений окружного відділу ДПУ, який після розслідування заарештував вісьмох „зачинателів волинок” (Васильєв&Віола, 1997, с. 270).

Подібне зіткнення відбулося 3 травня 1929 р. в селі Ротмістровка, коли міліція заарештувала священника Гремальського. Група селян підійшла до міліції та почала вимагати визволення священника, намагаючись побити виконавця. Натовп розійшовся тільки після того, як міліціонер зробив кілька пострілів у повітря. У справі заарештовано вісім чоловік (Ченцов, 1999, с. 273–274).

Чутка про приїзд представника районної влади для арешту священника викликала велике хвилювання мешканців села Лозове Харківської округи. Близько 700 селян зібралися біля сільради і вимагали видати їм представників з району, які за розпорядженням начальника райміліції заарештували священника і трьох членів церковної ради. Під час супроводження заарештованих до райміліції віруючі накинулися на міліціонера (Там само, с. 275).

У січні 1930 р. в селі Шарапанівка Крижопільського району Тульчинської округи сільрада викликала ченця Григоренка та примусила його виїхати із села. Віруючі, розуміючи, що виклик ченця до органів влади загрожує його життю, увірвалися до приміщення сільради. Одночасно з цим почали бити у набат, скликаючи всіх мешканців села на допомогу. Віруючі побити представника Крижопільського районного комітету КП(б)У, голів сільради та КНС (Васильєв&Віола, 1997, с. 372).

Кілька мирян села Ширмівка Бердичівської округи в 1930 р., перешкоджаючи арешту дяка, вимушені були просидіти дві доби в райміліції (ЦДАВОУ, ф. 5, оп. 3, спр. 1961, арк. 34).

Селяни, навіть розуміючи можливі наслідки свого опору, наважилися піти проти влади. Виступи закінчувалися, як правило, безуспішно, але вони були складовою частиною хвилі селянської війни та змусили владу призупинити дії репресивно-каральної машини. Опубліковані В. Нікольським, дослідником діяльності органів державної безпеки, дані про арешти духовенства у 1931–1933 рр. показують скорочення кількості репресованого духовенства. Порівняно з 1931 р. (було заарештовано 429 служителів церкви) у 1933 р. відбулося зменшення кількості заарештованого духовенства до 150 осіб (Нікольський, 2003, с. 234). Влада цього часу використала голод як засіб боротьби зі своїми „класовими ворогами”.

Отже, у період масового організованого опору селян економічній політиці духовенство, доведене до жалюгідного існування, поділяло опозиційні настрої селянства. Репресивні дії проти духовенства – вигнання з населених пунктів, залякування – наприкінці 20-х рр. ХХ ст. набули масового характеру. На посилення утисків духовних осіб віруючі відповідали збройними виступами. Зі зміцненням репресивно-каральної машини віруючі, знесилені колективізацією, голодомором, уже не могли протистояти владі та захищати права духовенства.

Однією з трагічних кампаній, яка спонукала віруючих до виступів, була проведена більшовиками в рамках загальної антирелігійної політики та дискредитації місцевого духовенства – кампанія по зняттю дзвонів з культових споруд. Дзвін у православній церкві супроводжував богослужіння, звучав під час божественної літургії, читання Євангелія, супроводжував хресні ходи, використовувався для збору населення, а також як сигнал тривоги (сполох). Боротьбу з ліквідацією дзвонів санкціонували спеціальною постановою РНК РСФРР ще 30 червня 1918 р., згідно з якою *„мі, хто били на сполох, скликаючи населення, як контрреволюціонери віддавалися під суд революційному трибуналу”*. Випадки „несанкціонованого” використання сполоху мали місце з перших років установа радянської влади. У договорах на оренду церков, що склалися виконками місцевих рад і релігійними громадами, останні брали зобов’язання не скликати народ *„за допомогою дзвону і використовувати його проти радянської влади”* (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 3019, арк. 50). Спеціальною інструкцією НКЮ та НКВС РСФРР вводяться жорстокі обмеження щодо використання дзвонів, які буцімто порушували громадський спокій і права безвірних робітничих мас, особливо у містах, заважали праці й відпочинку населення.

Небезпека самочинного биття на сполох зберігалася й посилилася в 1929 р., коли розпочалося проведення суцільної

колективізації сільського господарства і ліквідації куркульства як класу. Тому зняттям дзвонів з культових будівель радянська влада розраховувала не тільки частково розв'язати проблему з кольоровими металами, але й запобігти можливим антирадянським виступам. Щоб надати кампанії „законного характеру”, секретаріат Президії ВУЦВК 11 грудня 1929 р. обговорив питання „Про порядок вилучення дзвонів з молитовних будинків” і ухвалив відповідне рішення. Після посилення клопотання робітничих мас „про вилучення дзвонів” і „використання коштів від цього на культурно-соціальні потреби даної місцевості”, в ухвалі був визначений наступний порядок проведення цієї роботи: рішення про зняття дзвонів ухвалюється більшістю голосів на зборах громадян, що проживають в населеному пункті, після чого відповідні ради (сільська, селищна, міська) затверджують це рішення на пленумах або засіданнях своєї президії. Остаточне рішення ухвалював губвиконком, і воно оскарженню не підлягало (Силантьєв, 1998, с. 127).

15 грудня 1929 р. була ухвалена інструкція і направлена в усі окружні адміністративні відділи НКВС УСРР. У ній зазначалося, що зняті дзвони підлягали реалізації місцевими радами через „Рудметалторг”, а отримані кошти мали бути спрямовані на „культурно-освітні потреби даної місцевості” (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2994, арк. 159). Проведення кампанії покладалося на органи НКВС УСРР. Зняті дзвони повинні були здаватися на металобрухт. До першого сорту були віднесені всі дзвони православних церков, до другого дзвони решти культових споруд (костьолів, кирх та ін.) Велику увагу лицемірно рекомендувалося звертати на дотримання техніки безпеки при знятті дзвонів, щоб уникнути нещасних випадків, які „*ворожий елемент міг би використовувати для агітації*”.

Відповідно до ознак (виготовлення до XIX ст., наявність підпису майстра і дати виготовлення, релігійних сюжетів або зображень різних діячів, орнаменту, геральдичних знаків і т.д.) всі дзвони були розділені на чотири категорії. До першої категорії були віднесені ті з них, які мали всі сім вищезазначених ознак. Вони, якщо мали „виняткове значення”, підлягали повному збереженню. До другої категорії належали дзвони „історико-культурні, художні”, від яких слід було зберегти тільки окремі деталі-медальйони, зразки орнаменту, написів та ін. Дзвони, віднесені до третьої категорії (теж „історико-культурні, художні”) рекомендувалося зважити і сфотографувати. До четвертої категорії була віднесена решта дзвонів, що підлягали переплавленню (Силантьєв, 1998, с. 52).

Наприкінці 1929 – початку 1930 рр. розпочалася кампанія по зняттю церковних дзвонів, яка під кінець 1935 р. майже завершилася. Більшовики конфіскували не тільки дзвонову мідь, а й залізо, латунь і бронзу. Віруючи по можливості боронили майно храмів, та нерідкими були випадки, коли влада, незважаючи на опір парафіян, конфіскувала всі дзвони, не залишаючи навіть одного на храм. Той факт, що селянство

чинило рішучий опір антирелігійним заходам влади, партія пояснювала цілковито „куркульським впливом”. Орган ВУЦВК – газета „Вісті” – 1 січня 1930 р. вмістила на своїх сторінках розповідь рядового урядовця, який „на місцевому прикладі” дуже дохідливо виклав офіційну позицію з цього питання: *„Навколо цієї справи ведеться жорстока та вперта боротьба. Куркулі та їхні посіпаки використовують усі можливі засоби, щоб перешкодити антирелігійній пропаганді та запобігти масовому рухові за закриття церков і зняття дзвонів... Попи та їхні захисники-куркулі використовують усі можливості, щоб зупинити антирелігійний потік. За допомогою агітації відсталих елементів, особливо жінок, вони намагаються розгорнути боротьбу проти масового антирелігійного руху. Наприклад, у с. Берюха, коли комсомольці, бідні сільчани та місцеві активісти почали знімати церковні дзвони, не підготувавши попередньо до цього публіку, куркулі, які підготувалися заздалегідь, побили молодь, а тоді з батогами та з криком попрямували до сільради, підпаливши її. Тепер у с. Берюха відбувається суд у зв'язку з цією подією”.*

„Жіночі бунти” були також тісно пов'язані з боротьбою проти релігії. „Правда” в номері від 22 лютого 1930 р. оповідала про *„нелегальні збори та демонстрації жінок-селянок, що проводилися під релігійними гаслами”*, а також про демонстрацію у Татарській республіці, учасники якої насильно повернули церковні дзвони, що їх зняла влада. У свою чергу, газета „Вісті” за 5 січня 1930 р., нарікала на *„вибухи релігійної істерії серед жінок-колгоспниць, слідом за серією божественних маніфестацій”*. У селі Синюшин Брід, писала газета, вранці, 6 листопада, в день, призначений для зняття дзвонів, кількасот жінок зібралися біля церкви і, підбурені куркулями та їхніми посіпаками, перешкоджали запланованій праці. Тридцять із них замкнулися у дзвіниці та дзвонили на сполох день і дві ночі, тероризуючи все село.

Жінки нікому не дозволяли підійти до церкви, погрожуючи камінням тим, хто намагався наблизитися до них. Коли голова сільради з'явився з міліціонером і наказав жінкам перестати дзвонити на сполох і розійтися по домівках, вони почали кидати у нього каміння. До лиходійниць пізніше приєдналася група п'яних чоловіків.

Згодом виявилось, що місцевий псаломщик з кількома куркулями та їхніми посіпаками ходив від хати до хати, закликаючи людей піти до церкви і не давати знімати дзвони. Ця агітація вплинула на кількох *„простодушних жінок”*. Отже, подібні відомості про реакцію парафіян та церковнослужителів на проведення кампанії по зняттю дзвонів свідчить про більш активний опір, що набирал ознак масовості.

З часом дзвони були зняті з більшості культових споруд України. Утилізацією займався „Рудметалторг”. Його представники автомобілями, а частіше гужовим транспортом доставляли дзвони та їхні уламки на найближчі залізничні станції, а звідти – на харківський завод „Серп і молот”, одеський „Червоний Профінтерн” та інші металоплавильні

підприємства. За два роки з церков Донеччини зняли дзвони загальною вагою в десятки тон. Інколи дзвони використовувалися місцевою владою для своїх потреб (Фесенко, 2008, с. 90).

Поступово, завдяки „діяльності” лекторів „антирелігійників” кампанія по зняттю дзвонів переросла в кампанію по закриттю церков. По всій Україні прокотилася хвиля зборів, на яких „трудящі” стали вимагати не тільки передачі дзвонів до фонду держави, але і закриття всіх церков, які, на думку учасників зборів, були супротивниками соціальних перетворень суспільства. Це призвело до наростання своєрідної антирелігійної істерії, в ході якої багато общин для того, щоб не виявитися закритими, самі ухвалювали рішення про добровільне пожертвування дзвонів зі своїх храмів.

На багатьох зборах стали роздавати підготовлені наперед протоколи з текстами, що закликали до закриття храмів, які підписували всі присутні. У багатьох населених пунктах з’явилися „добровольці”, які здійснювали подвірний обхід з паперами, на яких від імені „народу” висувалася вимога про закриття того або іншого храму.

Антирелігійну роботу серед населення активізували партійні і комсомольські організації. В період літніх і осінніх релігійних свят вони стали влаштовувати антирелігійні заходи.

Чергова масова хвиля закриття православних храмів та інших культових споруд в Україні з новою силою розгорнулася в 1929 р. У ході антирелігійних пропагандистських кампаній за допомогою преси формувалася думка про необхідність використання багатств церкви для соціалістичного будівництва. Україною пішла хвиля закриття культових споруд. У приміщеннях відібраних храмів, молитовних будинків влаштували 12 сільбудів, 50 шкіл, кілька десятків клубів, „розміщували” гаражі для тракторів, склади, а 76 церков зруйнували (Даниленко, Касьянов&Кульчицький, 1991, с. 276).

В офіційній пресі також писали про закриття церков. Газета „Вісті ВУЦВК” писала: *„У селі Крива Коса Будьонівського району Маріупольської округи загальні збори селян ухвалили закрити церкву, а приміщення її передати під кінотеатр. Попа за його шкідницьку роботу селяни ухвалили виселити з села... За останні три місяці минулого року в окрузі знято й передано на потреби індустріалізації церковні дзвони зі 145 церков. Найбільше дзвонів знято в селах Першотравневого, (колишнього Боготільського) району, де з 29 церков, що є по селах, дзвони замовкли в 23. За три місяці окрвиконком порушив перед ВУЦВК клопотання 18 сіл про закриття церков”*. На Донеччині для збору підписів про закриття храмів використовували кампанії виборів депутатів до органів радянської влади. Так, за закриття влітку 1929 р. на 32 виборчих дільницях проголосувало 27,5 тис. виборців (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 88).

За період з листопада 1929 р. по січень 1930 р. в Україні було закрито 202 культових будівлі. За кількістю закритих православних храмів у 20-х рр. на першому місці був Харківський округ – 48 храмів, на другому – Одеський – 39, на третьому – Артемівський і Шевченківський округи, в яких були закриті 25 православних храмів (Фесенко, 2008, с. 94).

Закриті храми та монастирі використовували для господарського призначення: під склади, їдальні, пункти зсипання зерна, електростанції, митниці, тощо. У витягу з протоколу Секретаріату ВУЦВК № 43/436 від 4 лютого 1930 р. зазначається: *„Задовольнити прохання робітників і на подання НКВС дозволити окрвиконкомам закрити молитовні, щоб використати їх приміщення для культурних, освітніх та інших потреб”*. Існують випадки цинічного використання храмових споруд владою: для розширення трамвайного руху; будівництва оперного театру; під музей міліції; клуб; сільбуд. За підрахунками А. Фесенка (2008) в УСРР в „культурно-просвітницьких цілях” використовувалися 355 закритих раніше культових споруд, з іншою метою – 137, не використовувалися 127 культових споруд. Опір, який чинили віруючі з цього приводу, жорстоко придушувався місцевими каральними органами (с. 94).

Після виходу у світ відомого листа Сталіна „Запаморочення від успіхів”, у якому засуджувалися методи насильницької колективізації, починає змінюватися тактика у справі соціалістичної перебудови села, а отже, слід було чекати й певних змін у ставленні держави до церкви. Постанова ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. говорить про *„боротьбу з викривленням партійної лінії в колгоспному русі”*. Партійне керівництво лицемірно закликала припинити закриття церков в адміністративному порядку. *„За знущальні вчинки до релігійних почуттів селян і селянок притягати винних до найсуворішої відповідальності”* (Про релігію, 1976, с. 136). 20 липня ВУЦВК таємною інструкцією звертає увагу виконавчих комітетів усіх рівнів на недопустимості порушень чинного законодавства про культу, що виявлялися в насильницькому закриття молитовних споруд, надмірному оподаткуванні храмів і духовенства, незаконному позбавленні духовенства житлової площі та перешкоді священнослужителям у „відправі культів”.

Ця тенденція проявилась у згортанні кампанії з ліквідації молитовних будинків, більше того, значна частина церков, синагог, кірх, відібраних у віруючих у цей період, була повернута їм для використання за призначенням. Але судові та позасудові переслідування служителів церкви тривали й надалі. Як розмах, так і жорстокість репресій стосовно служителів культу, порівняно з кінцем 1920-х рр., дещо зменшується. Політика репресій проти релігії та церкви була закономірною в руслі загальної політики сталінської адміністративно-ідеологічної системи.

Таким чином, згортання НЕПу та насильницька колективізація призвели до істотних змін усієї політики стосовно релігійних організацій

в СРСР. З метою відлучення населення від церкви проводилися агітаційно-пропагандистські акції, кампанії по зняттю і вилученню дзвонів, закриття культових споруд тощо.

У свою чергу вищезгадані події викликали особливе обурення та спротив віруючих владі. Архіви рясніють повідомленнями відповідальних осіб про проявлення опозиційності селян щодо антирелігійної кампанії, яку посилила влада із 1929 р. Так, у с. Паланка Вапнярського району в грудні 1929 р. за постановою зборів було прийняте рішення про закриття церкви. Група віруючих не погодилася з цим рішенням і подала клопотання про відміну постанови загальних зборів. Зібрано 350 підписів з 1500 осіб населення Паланки. Постанова віруючих через відповідну інстанцію була відправлена у ВУЦВК, який своєю постановою від 1 січня 1930 р. відхилив її. Місцеві організації намітили використання церкви під клуб, але Тульчинський відділ ТУ заборонив. У селі почала активізуватись діяльність релігійної общини. 7 липня 1930 р. з Харкова повернулись два ходоки яким, нібито ВУЦВК дозволив відкриття церкви, але вони загубили дозвіл у дорозі. На цю провокацію піддалася частина віруючих. Вже 8 та 9 липня 50–60 осіб (переважно жінки) цілу добу охороняли церкву. Побудовану сцену розбили, частково встановили начиння (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 3095, арк. 8).

У 1936 р. в Україні діяли 9% церковних і молитовних споруд від їхньої дореволюційної кількості. Жодної православної церкви на початку 1940-х рр. не залишилося у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській областях, по одній – у Полтавській, Луганській, Харківській. Вже наприкінці 1930-х рр. більшість священнослужителів знаходилися у в'язницях, таборах й висланні (Понтонов, 2004, с. 254).

Таким чином, з моменту приходу до влади більшовиків, їх антицерковна компанія наштовхувалася на стихійний протест з боку різних релігійних громад. Протест набував різних форм – від ігнорування та саботажу антирелігійних ініціатив більшовицької влади, до активного збройного спротиву проти її представників. Це обумовлювало, у свою чергу, активізацію терору радянської влади стосовно церкви, яка, врешті решт, була змушена визнати політику та владу більшовиків.

Список використаної літератури

- 1. Васильєв В.,** Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). Вінниця : Логос, 1997. 536 с.
- 2. Центральний** державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6581. 20 арк.
- 3. ЦДАГОУ.** Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2006. 46 арк.
- 4. Ченцов В. В.** Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті рр. ХХ ст. К. : [б.в.], 1999. 482 с.
- 5. Центральний** державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ). Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1961. 126 арк.
- 6. Нікольський В. М.** Репресивна

діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Донецьк : ДонНУ, 2003. 624 с. **7. ЦДАГОУ.** Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3019. 80 арк. **8. Силантьев В. И.** Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. Х. : ХГПУ, 1998. 232 с. **9. ЦДАГОУ.** Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2994. 207 арк. **10. Фесенко А. М.** Кампанія з націоналізації культових споруд на Донеччині у 20-х рр. ХХ ст. *Наука. Релігія. Суспільство.* 2008. № 2. С. 92–95. **11. Даниленко В. М.,** Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні : 20-30-ті роки. К. : Либідь, 1991. 344 с. **12. Про релігію і атеїзм :** Збірник документів і матеріалів / Упоряд. : Б. Лобовик, Р. Приходько. К. : Політвидав України, 1973. 264 с. **13. ЦДАГОУ.** Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3095. 11 арк. **14. Понтонов О. А.** Под властью зверя. М. : Алгоритм, 2004. 254 с.

References

1. Vasyliiev, V., & Viola, L. (1997). Kolektyvizatsiia i selianskyi opir na Ukraini (lystopad 1929 – berezen 1930 rr.) [Collectivization and Peasant Resistance in Ukraine (November 1929 – March 1930)]. Vinnytsia: Lohos [in Ukrainian]. **2. Tsentralnyi** derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archives of Public Associations of Ukraine]. (TsDAHOУ). F. 1. In. 20. Fol. 6581. 20 sheets [in Russian]. **3. TsDAHOУ.** F. 1. In. 20. Fol. 2006. 46 sheets [in Russian]. **4. Chentsov, V. V.** (1999). Politychni represii v Radianskii Ukraini v 20-ti roky [Political repressions in Soviet Ukraine in the 20's]. Kyiv: N. p. [in Ukrainian]. **5. Tsentralnyi** derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. (TsDAVOУ). F. 5. In. 3. Fol. 1961. 126 sheets [in Russian]. **6. Nikolskyi, V. M.** (2003). Represyivna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920-kh – 1950-ti rr.) [Repressive activity of the state security bodies of the USSR in Ukraine (end of the 1920s – 1950s)]. Donetsk : DonNU [in Ukrainian]. **7. TsDAHOУ.** F. 1. In. 20. Fol. 3019. 80 sheets [in Russian]. **8. Silantev, V. I.** (1998). Bolsheviki i Pravoslavnaia tserkov na Ukraine v 20-e godyi [Bolsheviks and the Orthodox Church in Ukraine in the 20's]. Harkov: HGPU [in Russian]. **9. TsDAHOУ.** F. 1. In. 20. Fol. 2994. 207 sheets [in Russian]. **10. Fesenko A. M.** (2008). Kampaniia z natsionalizatsii kultovykh sporud na Donechchyni u 20-kh rr. ХХ st. [Campaign for the nationalization of religious buildings in Donetsk region in the 20s of the XX century]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo – Science. Religion. Society,* 2, 92–95 [in Ukrainian]. **11. Danylenko, V. M.,** Kasianov, H. V. & Kulchytskyi, S. V. (1991). Stalinizm na Ukraini: 20–30-ti roky [Stalinism in Ukraine: 20–30 years]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian]. **12. Lobovyk, B.,** Prykhodko, R. (Comps.) (1973). Pro relihiu i ateizm: Zbirnyk dokumentiv i materialiv [About religion and atheism: Collection of documents and materials]. Kyiv: Polityvydav Ukrainy [in Ukrainian]. **13. TsDAHOУ.** F. 1. In. 20. Fol. 3095. 11 sheets [in Russian]. **14. Pontonov, O. A.** (2004). Pod

vlastyu zvera [Under the power of the beast]. Moskow: Alhorytm [in Russian].

Бублик О. І. Протидія антицерковній політиці радянської влади в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст.: причини, перебіг та наслідки

У статті розглядається спротив українців антирелігійній політиці більшовиків, перші роки їх перебування у владі. У статті відзначається, що однією з головних характерних рис розвитку української історіографії на сучасному етапі є збільшення уваги науковців до проблем, пов'язаних із історією церковного життя в Україні. Особливо це стосується радянського періоду історії, коли традиційна церква, яка раніше була одним з визначальних факторів розвитку українського суспільства, зазнала значного удару внаслідок реалізації антицерковної політики радянської влади. Разом із тим, особливо у перші десятиріччя існування більшовицького режиму був достатньо помітним і спротив антирелігійному курсові більшовиків з боку українського населення. Цей аспект, на наш погляд, потребує більш детального наукового переосмислення, на що і націлена ця наукова стаття.

Показані головні напрями та види спротиву, його результати та наслідки для подальшої реалізації радянською владою своєї церковної політики. Також зображується комплекс каральних репресивних заходів щодо релігійних спільнот України у досліджуваний період. Внаслідок проведеного дослідження, автор доходить до висновку, що з моменту приходу до влади більшовиків, їх антицерковна компанія нашттовувалася на стихійний протест з боку різних релігійних громад. Протест набував різних форм – від ігнорування та саботажу антирелігійних ініціатив більшовицької влади, до активного збройного спротиву проти її представників. Це обумовлювало, у свою чергу, активізацію терору радянської влади стосовно церкви, яка, врешті решт, була змушена визнати політику та владу більшовиків.

Ключові слова: церква, антицерковна політика, спротив, атеїзм, більшовики.

Bublyk O. I. Counteraction to the anti-church policy of the soviet government in Ukraine in the 20–30-s of the 20th century: causes, course and consequences

In the article research the resistance of Ukrainians to the anti-religious policy of the Bolsheviks, the first years of their stay in power. The article notes that one of the main characteristic features of the development of Ukrainian historiography at the current stage is the increasing attention of scientists to problems related to the history of church life in Ukraine. This especially applies to the Soviet period of history, when the traditional church, which used to be one of the determining factors in the development of Ukrainian society, suffered a significant blow as a result of the implementation

of the anti-church policy of the Soviet government. At the same time, especially in the first decades of the existence of the Bolshevik regime, opposition to the anti-religious policy of the Bolsheviks on the part of the Ukrainian population was quite noticeable. This aspect, in our opinion, needs a more detailed scientific rethinking, which is aimed at this scientific article.

Are shown the main directions and types of resistance, its results and consequences for the further implementation of the church policy by the Soviet authorities. It also depicts a complex of punitive repressive measures against the religious communities of Ukraine during the period under study. As a result of the conducted research, the author comes to the conclusion that from the moment the Bolsheviks came to power, their anti-church company encountered spontaneous protests from various religious communities. The protest took various forms – from ignoring and sabotaging the anti-religious initiatives of the Bolshevik government, to active armed resistance against its representatives. This, in turn, led to the intensification of the terror of the Soviet authorities against the church, which, in the end, was forced to recognize the politics and power of the Bolsheviks.

Key words: church, anti-church politics, resistance, atheism, Bolsheviks.

Стаття надійшла до редакції 13.03.2023 р.

Прийнято до друку 28.03.2023 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 930.1:93/94:394(477+437)

DOI: 10.12958/2227-2844-2023-2(356)-89-97

Зубко Ольга Євгеніївна,

кандидат історичних наук,

старший лаборант кафедри всесвітньої історії та археології

Донецького національного університету ім. Василя Стуса,

м. Вінниця, Україна.

zubkoolga5@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

**ФЕНОМЕН „ЗНЕКОРІНЕННЯ – УКОРІНЕННЯ”
УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ МІЖВОЄННОЇ
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (1918–1939): ОЦІНКА В ЧАСІ**

Одними з найактуальніших проблем сьогодення, що потребують історичного осмислення, історичної рефлексії, є ті, що породжені свободою пересування людини, а саме: міграція, еміграція, імміграція та інші, дотичні до названих. Мусимо нагадати, що поняття „еміграція” традиційно визначається як *„вимушене або добровільне переселення корінних мешканців з Батьківщини до іншої країни на постійне проживання чи на деякий час з політичних, соціальних, економічних, релігійних та інших причин”* (Ясь, 2009). Однак дане визначення лише довідникове. До сьогоднішнього дня смислове наповнення цього терміну та похідних від нього залишається невизначеним остаточно і сприймається в суспільстві по-різному: від принциповості до зрадництва, соціального аутсайдерства, заробітчанства до пошуків пригод, авантюризму. Тому проблема еміграції й нині вимагає більш детального глибокого вивчення. Зокрема, потребує уваги недосліджена поки еміграційна повсякденність.

У пропонованій статті ми вестимемо мову про феномен „знекоріння (УНР) – укоріння (ЧСР)” українських політичних емігрантів на теренах міжвоєнної Чехословаччини. Отже, говоритимемо про еміграційне буття як таке.

Маємо відзначити, що сучасними дослідниками повсякденна історія прочитується у двох площинах, які умовно можна назвати „технологією життя” або „рівнем життя” (інструментарій і способи забезпечення сфери повсякденних потреб: що їсти й одягати, де жити, чим пересуватися, чим послуговатися у праці, навчанні, дозвіллі, як дбати про здоров’я) та „аксіологією життя” або „стилем життя” (сенсово-смислове наповнення, система життєвих орієнтирів (як і заради чого жити: цінності, мораль, звички, пріоритети, смаки)). В епіцентрі нашої уваги – ціннісна площина.

З виходом за кордон емігрантам стало зрозуміло, що колишнього повсякдення вже не має та не буде, тоді як перед ними відкривається нова повсякденна реальність, до якої потрібно пристосуватися, в якій потрібно активно-діяльнісно самоствердитися. Фактично йшлося про повне або часткове знекорінення українського та повну або ж часткову буттєвісну укоріненість на чехословацьких теренах.

Першою питання подолання соціально-політичного знекорінення як витіснення людини із рідної системи соціально-політичних структур та відносин (подолання аспектів відчуження) й буттєвісного укорінення на закордонних теренах підняла французька дослідниця Сімона Вейль (1909–1943).

Її „Укорінення” написане в 1942 р., під час роботи у штабі французьких збройних сил у Лондоні в трагічний для Європи час. Твір складається з трьох частин: „Потреба душі”, „Позбавлення коріння”, „Укорінення” і має окремий підзаголовок – „Пролог до Декларації обов’язків щодо людини”.

Чому наголос зроблений саме на обов’язках людини? Сімона Вейль (1998) виходить з того, що в 30–40-ві рр. ХХ ст. тисячі емігрантів зіткнулися з проблемою відсутності прав людини, яка не має громадянства в тій чи іншій державі. Звідси науковець робить висновок, що поняття права є *„відлеглим та відносним”*. Право, яке не визнають інші, фактично не існує. Що ж до обов’язків, то вони не втрачають своєї сутності навіть не будучи визнаними ніким. Тому обов’язки є первинними відносно прав і, навіть, *„одиноким у всесвіті людина не мала б ніяких прав, проте, мала б обов’язки”*.

Серед головних потреб людини С. Вейль виділяє потреби тіла, як-от голод, спрага, втома, та чотирнадцять найважливіших потреб душі: порядок, свобода, послух, відповідальність, рівність, ієрархія, честь, покарання, свобода думки, безпека, ризик, приватна власність, колективна власність, правда.

Що стосується укорінення як такого, то ця потреба є первинною і являється ґрунтом для інших потреб. Укорінення, за Сімоною Вейль, – це *„найважливіша та найменш визнана потреба людської душі, одна з тих, які найважче визначити”* (с. 167).

Щоб запропонувати шляхи та способи укорінення, С. Вейль вважає за потрібне проаналізувати ситуації, коли людина втрачає коріння або позбавляється його, тобто, знекорінюється. По-перше, глобальне знекорінення відбувається під час воєнних завоювань, „тоді позбавлення коріння стає майже смертельною хворобою для поневолених народів”. Однак і самі завойовники, знекорінюючи інших, „підрізають” власні корені. По-друге, до позбавлення коріння може вести економічне панування. Причому, головною „отрутою”, що знекорінює людину в цьому випадку, виступають гроші та наймана праця, оскільки соціальне становище емігранта повністю залежне від грошей. По-третє, до

знекорінення веде неправильне розуміння освіти і культури в цілому, прірва між людьми освіченими та масами. Неправильне розуміння освіти за Сімоною Вейль – це освіта в якості нав'язування людині певної штучної культури (освічена людина – культурна людина), бо потяг до культури в такому випадку йде не від серця, не є наслідком духовних прагнень, а подається фактично у якості „соціального престижу”. З іншого боку, науковець впевнена, що культура, яка не опирається на минуле, яка втратила зв'язок з традицією, втрачає підґрунтя, живлення, тим самим руйнуючи минуле, а це є „найтяжчим злочином”. До того ж, наслідком знекорінення культури, на думку С. Вейль є ідолопоклонство. Виразним підтвердженням цієї тези виступає досвід німецького та радянського тоталітаризмів у формах фашизму та більшовизму, коли самообман став нормативним принципом партійної пропаганди, охопивши усі суспільні сфери, призвів до глобального знекорінення і „самозавоювання”.

Людина, на думку дослідниці, укорінюється „через реальну, активну, природну участь в існуванні спільноти, яка зберігає живими деякі скарби минулого й деякі передчуття майбутнього”. Ця участь природна – тобто вона зумовлена автоматично місцем народження, професією, оточенням. Кожна людина потребує багато коренів; вона потребує того, щоб сприймати майже всю сукупність морального, інтелектуального, духовного життя через посередництво тих кіл, у які вона природно входить. Отже, виходячи з цього, першим шляхом або способом укорінення виступає освіта та самоосвіта. Другим шляхом життєвого (буттєвого) укорінення людини Сімона Вейль визначає нову організацію фізичної праці, що повинна бути „духовним центром” впорядкованого громадського життя.

Знекорінення українських вихідців що опинилися на чехословацьких теренах мало вагоме політично-економічне підґрунтя. У міжвоєнній Чехословаччині, після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., опинилися українські вихідці різного соціального статусу, з поглядами широкого політичного спектру, з неоднаковим рівнем освіченості та професійної зайнятості. Це і уряди УНР й ЗУНР, які різними методами продовжували боротьбу за повернення в Україну; це і значна кількість військових, мобілізованих до армій Денікіна і Врангеля, та тих, котрі внаслідок Першої світової війни потрапили в полон. Емігрантами ставали і цивільні біженці, які втікали від воєнного лихоліття та більшовицького терору. Такими ж були й трудові емігранти з Галичини. Точної цифри великого „виходу” людей з України до ЧСР не встановлено. Приблизна кількість українських вихідців в цій країні коливається в межах 20 тисяч осіб.

Однак усім цим політичним вихідцям, як представникам другої хвилі еміграції, були властиві системність та почуття єдності з Батьківщиною, бо ж територіально вони опинилися поза Україною, але

зберігали ідею вільної держави у своєму серці. Ось чому по відношенню до вихідців другої хвилі, які з політичних причин залишили Батьківщину, використовується поняття „еміграція” і ось чому самі вони називали себе „емігрантами”, намагаючись підкреслити тимчасовість свого перебування за кордоном та віру в повернення.

Початкова настанова на „тимчасовість” перебування за кордоном відбилася на всьому способі життя політичних емігрантів, включно з повсякденністю. Більшість із них не тільки не докладала зусиль для інтегрування в чехословацьке суспільство, а, навпаки, всіляко опиралися цьому. Емігрант, який ставав на шлях натуралізації (набуття громадянства країни поселення), вважався мало не „втраченою” для української національної справи людиною. Власне українські вихідці вважали себе біженцями, тому еміграція-біженство для даного покоління стала формою існування, іманентною життю.

„Знекорінення”. Українські вигнанці чудово розуміли, що саме людина і є найпершим об’єктом тоталітарного впливу та його жертвою. Тоталітаризм починає з „вбивства” у людині юридичної особи, виводячи людину поза межі захисту закону. Потім у людині знищується моральна особистість, підрубуються корені людської солідарності, адже рішення совісті виглядають „сумнівними й двозначними” (вибір людини між вбивством знайомих, друзів чи власної сім’ї). І останній крок до панування тоталітаризму – перетворення людей на живих трупів шляхом руйнації індивідуальних відмінностей неповторних особистостей, що досягається за допомогою створення жаклих умов існування та посилюється маніпулюванням людським тілом у концентраційних таборах. Емігранти також розуміли, що для керування „підданими” тоталітарному режиму потрібно підготувати одних на роль жертви, інших – на роль катів. Інструментом такої підготовки є ідеологія. Довершеним же тоталітарним правлінням є ситуація, коли цілком можна покласти на терор для підтримки сталості в суспільстві.

При знекоріненні українськими біженцями враховувався й економічний аспект. При тоталітаризмі господарсько-економічний сектор потрапляє під суворий контроль держави і створюється й функціонує за замкненим, централізованим типом. Таким чином тоталітарний режим досягає монополії в господарчій сфері, верхівка отримує необмежений доступ до матеріальних ресурсів, а громадяни потрапляють у повну економічну залежність від держави. Ті ж господарники, які не йдуть на компроміс та співробітництво з владою, позбавляються своєї власності.

„Укорінення”. Сенси й можливості буттєвісного укорінення українських біженців годі було шукати поза межами їх еміграційного кола.

По-перше, вже на початку укорінення, „життєвий світ” українських вихідців швидко набував емоційно-чуттєвого забарвлення. Нове широке коло явищ соціальної дійсності (реалій) витлумачувалося

переважно через „провалення” у міф (міфологічну свідомість). В побутовому означенні – чутки, плітки, розповіді й оповідки, тобто проговорення та обговорення реальності.

Емігрантські міфи мали на меті пояснення еміграції як середовища збереження культурних цінностей Батьківщини, як інструмента самоствердження шляхом заперечення попереднього і теперішнього оточення. Адже, українська пореволюційна еміграція опинилася у ситуації квазібуття, існувала поза кордоном, поза своєю територією, за межами Вітчизни, між чужими народами, між різними законами. Ця ситуація і провокувала посилену міфотворчість, виступала її каталізатором. І з кожним новим прибувшим емігрантом відбувався своєрідний процес „втягування” в міф.

Оскільки життя українських вихідців в міжвоєнній Чехословаччині умовно розподілялося на декілька етапів, то кожному етапу були притаманні свої і тільки свої емігрантські міфи. Так у 1919–1921 рр. – у часі перебування українських галицьких вояків у таборах інтернованих на території Судет з казарменим стилем життя та з чітким розподілом функцій, без обговорення наказів – популярним міфом був міф про продовження боротьби за незалежність Західноукраїнської Народної Республіки, а, отже, повноправну виправданість інтриг, як політичної тактики й стратегії, через суттєві розбіжності з позиціями УНР (Акт Злуки в дійсності був лише формальністю). Активне обговорення цього міфу зіграло фатальну роль в житті „зунерівців” і призвело в подальшому до того, що в 1921 р. найбільше реемігрантів до СРСР виявилось саме серед інтернованих галицьких вояків.

У 1921–1925 рр. в середовищі вже „уенерівців” – „празько-подебрадських українців, які потрапили до ЧСР з початком 1920-х, – побутовув міф про нетривалість більшовицького режиму, антибільшовицькі змови та швидке тріумфальне повернення дому. Ось тому „уенерівці” в „технологічній площині” не переймалися питаннями власноручного приготування їжі, облаштуванням кімнат у гуртожитках або орендованих кімнат, не зважали на одяг і взуття. Вони просто працювали (розумово та фізично) на майбутнє аби в слушний момент повернутися не з пустими руками.

Коли ж (з 1925 р.) стало зрозуміло, що більшовицький режим і не думає занепадати, а в Україні повним ходом йде процес „українізації” (коренізації), в еміграційному „празько-подебрадському” колі „забуяли” відразу два міфи: про олюднення більшовицького режиму та перевагу культурного фактору над політичним. Цей міф підживлювали: непрозорість юридичного статусу емігрантів, неможливість віднайдення ними „себе” в новому соціальному просторі, міжособові (неформальні) й фахово-ідеологічні (формальні) сварки, втрата сенсу життя як такого більшістю вихідців, відсутність сталого джерела заробітків (ліквідація „Руської допомогової акції”), обмеженість працевлаштування, важка для

вивчення чеська мова, робота радянської контррозвідки з дискредитації еміграції в цілому, що в результаті запустило процес поворотництва. Тоді як на „рівні життя” 1925–1928 рр. відзначилися поверненням до власноручного приготування їжі з найдешевших продуктів, віднайденням (оренди) дешевого життя з мінімумом побутових зручностей або й поготів без них, користуванням одягу й взяття від Допоміжних фондів та з секонд-генду.

1929–1933 рр. познайомили „уенерівців” і „зуенерівців” у ЧСР зі світовою економічною кризою (безробіттям) та безгрошів’ям. Тогочасні еміграційні міфи про історичне опертя (історичне далеке й близьке героїчне минуле), мовні стереотипи та збереження української мови в цілому як виправдання еміграції (мова допомагала зберегти батьківщину „в собі”, вона сприймалася як образ Вітчизни, тому емігрант відчував себе укоріненим принаймні в мові; до усього участь еміграційних мовознавців у правописній конференції у Харкові в 1927 р., що фактично призвела до знищення кодифікованого українського правопису в 1933 р.) розбилися на друзки через початок репресій і Голодомору 1932–1933 рр. безпосередньо в УРСР на фоні цілковитої ліквідації безробіття в СРСР. А ось 1929–1933 рр. повсякденно – зuboжіння й тотальна економія на елементарному.

Й врешті 1933–1939 рр., котрі показували нарощування сил як комунізму, так і націонал-соціалізму на передодні їх двобою, спростували міф про еміграційний час і простір та міф про „шматочок рідної землі” як символу того, що Батьківщина „завжди” залишається з емігрантом.

Поняття часу для „празько-подебрадських українців” розподілялося на внутрішній, зовнішній та історичний. Внутрішній час був часом особистим, інтимним, він ґрунтувався на пам’яті. Зовнішній включав у себе повсякденність та соціальні обов’язки. Однак цей „хронікальний, ефемерний час” пам’ять вже відкидав. Останній, історичний час – уявний, навпаки, конструював певну штучну пам’ять. Тобто український виходець міфологізував історичний час, працював з ідеалізованим внутрішнім і фактично відкидав зовнішній, реальний, що, дозволяло йому неусвідомлено позбавитися негативних почуттів та переживань, які були пов’язані з власним дисгармонійним станом у тогоденні.

Щодо ж міфу про „шматок рідної землі”, то в ролі частинки рідної землі виступала будь-яка річ з Батьківщини (вишиванка, мамин рушник, книга – найчастіше „Кобзар” Тараса Шевченка). Отже, відбувалася своєрідна фетишизація артефактів рідної культури. Для пореволюційної еміграції в міжвоєнній ЧСР, („уенерівців”), таким „шматком рідної землі” став „Музей визвольної боротьби України в Празі” (1925–1948) – колекція дипломатичних документів часів УНР й Української держави, що нараховувала більше мільйона одиниць зберігання. А ось буденність 1936–1939 рр. – повна відсутність будь-якої

побутової облаштованості в умовах безробіття й безгрошів'я. Саме у ці роки більшість українських вихідців намагалася виїхати з ЧСР до Закарпаття.

Таким чином, еміграційне „провалення у міф” з одного боку виступало „ліками від ностальгії”, дієвим самовиправданням перед собою, сім'єю, Батьківщиною; а з іншого було психологічним захистом і компенсацією.

По-друге, „життєвий світ” українських вигнанців чітко розподілився на „своїх” і „чужих”. Уявлення про „своїх” та „чужих” серед „празько-подєбрадських українців”, як правило, ґрунтувалися на суб'єктивних ментальних структурах (зокрема, одним із маркерів впізнаваності виступали ті ж чутки, плітки, оповідки, розповіді). Тому ці поняття були здебільшого політичними визначниками, бо „чужими” визначалися ті, хто не належав ні до Української держави, ні до національності. Критерієм „своїх” виступала й здатність до спільних спогадів, оцінок, наявність спільних архетипів свідомості. Головне ж крилося в тому, що „чуже” з'являлося виключно у співставленні зі „своїм”.

Феномен „свого” виявляло ще одну вагому особливість еміграційного буттєвісного „укорінення” на чехословацьких теренах – позбавлення трагічного розриву між переповненням минулим і несприйняттям невідомого майбутнього. Подолати такий розрив швидко змогли представники більшості професій. Виняток склали тільки політики. Російський науковець О. Демидова слушно відзначає, що за кордоном найтрагічнішим є становище саме політика: „Політичний діяч в умовах вигнання перетворюється у діяча суспільного, що у кращому випадку більш-менш успішно представляє інтереси діаспори у країні проживання, у гіршому – активного та впливового лише у межах самої діаспори. Такою ж трагічною є і доля еміграційних політичних ідей, які народжуються з високою метою допомогти батьківщині, проте ніколи не втілюються у життя, не впливають реально на ситуацію в країні. А тому і політик в еміграції, і політичні еміграційні ідеї „приречені на „порожнє кипіння” за життя та нерозуміння нащадків” (Демидова, 2004, с. 72–73).

У підсумку: альтернативою „знекорінню” українських вигнанців міжвоєнної доби або їх „буттю-з-країв”, як безвиході, політичному й соціально-культурному відчуженню, виступало їх власне „укорінення” як можливе „буття-для-себе” або культурна, політична повнота життя, самоактуалізація та самореалізація всіх їх сутнісних сил, можливостей, здібностей, смислів культури, цілей та цінностей, прояв духовності, творчості, свободи, суверенності й відповідальності.

Список використаної літератури

1. Ясь О. В. Еміграція. *Енциклопедія сучасної України* / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН

України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. URL: <https://esu.com.ua/article-17837> (дата доступу: 12.04.2021 р.).
2. Вейль С. Укорінення. Лист до клірика. К. : Дух і Літера, 1998. 298 с.
3. Демидова О. Еміграція : жизнь на границе двух миров. *Космополис*. 2004. № 1 (7). С. 70–64.

References

1. Yas, O. V. (2009). Emihratsiia [Emigration]. In *Dziuba, I. M., Zhukovskyi, A. I., Zhelezniak, M. H. (Comps.). Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of modern Ukraine]*. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-17837> (Last accessed: 12.04.2021) [in Ukrainian].
2. Veil, S. (1998). Ukorinennia. Lyst do kliryka [Rooting. A letter to a cleric]. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
3. Demidova, O. (2004). Jemigracija: zhizn' na granice dvuh mirov [Emigration: life on the border of two worlds]. *Kosmopolis – Cosmopolis, 1 (7)*, 70–64 [in Russian].

Зубко О. Є. Феномен „знецорінення” – „укорінення” української еміграції на теренах міжвоєнної Чехословаччини (1918–1939): оцінка в часі

До сьогоднішнього дня смислове наповнення терміну „еміграція” та похідних від нього залишається невизначеним остаточно і сприймається в суспільстві по-різному: від принциповості до зрадництва, соціального аутсайдерства, заробітчання до пошуків пригод, авантюризму. Тому проблема еміграції й нині вимагає більш детального глибокого вивчення. Зокрема, потребує уваги недосліджена поки еміграційна повсякденність.

У пропонованій статті йдеться про феномен „знецорінення (УНР) – укорінення (ЧСР)” українських політичних емігрантів на теренах міжвоєнної Чехословаччини.

Сучасними дослідниками повсякденна історія прочитується у двох площинах, які умовно можна назвати „технологією життя” або „рівнем життя” (інструментарій і способи забезпечення сфери повсякденних потреб: що їсти й одягати, де жити, чим пересуватися, чим послуговуватися у праці, навчанні, дозвіллі, як дбати про здоров’я) та „аксіологією життя” або „стилем життя” (сенсово-смислове наповнення, система життєвих орієнтирів (як і заради чого жити: цінності, мораль, звички, пріоритети, смаки)). В епіцентрі нашої уваги – ціннісна площина.

Поняття „знецорінення” включає у себе „буття-з-країв”, отже безвихідь, політично-соціальне, культурно-економічне відчуження.

Тоді як поняття „укорінення” – „буття-для-себе” – культурну, політичну повнота життя, самоактуалізацію та самореалізацію всіх еміграційних сутнісних сил, можливостей, здібностей, смислів культури,

цілей та цінностей, проявів духовності, творчості, свободи, суверенності й відповідальності.

Ключові слова: українська політична еміграція, міжвоєнна Чехословаччина, історія повсякденності, життєвий світ, цінності.

Zubko O. Y. The phenomenon of „uprooting” – „rooting” of Ukrainian emigration on the territory of interwar Czechoslovachchyna (1918–1939): evaluation over time

To this day, the semantic content of the term „emigration” and its derivatives remains undefined and is perceived in society in different ways: from principledness to treason, social outsidersness, earning money to the search for adventure, adventurism. Therefore, the problem of emigration still requires a more detailed and in-depth study. In particular, the so far unexplored emigration everyday life needs attention.

The proposed article deals with the phenomenon of „uprooting (UPR) – rooting (CSR)” of Ukrainian political emigrants on the territory of interwar Czechoslovakia.

Modern researchers read everyday history in two planes, which can be conventionally called „technology of life” or „level of life” (tools and ways of ensuring the sphere of everyday needs: what to eat and wear, where to live, what to move around, what to use in work, study, leisure, how to take care of health) and „axiology of life” or „life style” (meaningful content, system of life guidelines (how and for what to live: values, morals, habits, priorities, tastes)). In the epicenter of our attention is the value plane.

The concept of „uprooting” includes „being-from-the-edges”, hence hopelessness, political-social, cultural-economic alienation.

Whereas the concept of „rooting”) – „being-for-oneself”) – cultural, political fullness of life, self-actualization and self-realization of all emigration essential forces, opportunities, abilities, meanings of culture, goals and values, manifestations of spirituality, creativity, freedom, sovereignty and responsibility.

Key words: Ukrainian political emigration, interwar Czechoslovakia, history of everyday life, life world, values.

Стаття надійшла до редакції 16.05.2023 р.

Прийнято до друку 23.05.2023 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 327:311.311

DOI: 10.12958/2227-2844-2023-2(356)-98-105

Шевцова Євгенія Сергіївна,

асистент кафедри історії України

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Полтава, Україна.

e.shevtsova209@gmail.com

https://orcid.org/0000-0002-4304-6792

ДІЯЛЬНІСТЬ ЙОЗЕФА БУЗЕКА У ГАЛУЗІ ПОЛЬСЬКОЇ ТА ГАЛИЦЬКОЇ СТАТИСТИКИ

Професор Йозеф Бузек (1873–1936) – видатний діяч польської та галицької статистики кінця XIX – початку XX століть, економіст, демограф, юрист, соціолог, перший директор Центрального статистичного управління Польської Республіки, депутат австрійського парламенту. Як професор Львівського національного університету, Йозеф Бузек з початку XX ст. зробив чималий внесок у історичне та статистичне дослідження Галичини, аналізував господарство, економіку краю, піднімав питання становища національних меншин у Австрійській імперії, якими тоді були як українці, так і поляки.

Внесок Йозефа Бузека в польську та українську статистичну науку не достатньо висвітлений у вітчизняній історіографії. Окремий аспект його діяльності як правника на посаді професора статистики та науки адміністрації і адміністраційного права, а також його участь у затвердженні проекту першої Конституції незалежної Польщі 1921 р. розкривається в українській статті А. Лавнічака „Конституційне право у Львівському університеті в міжвоєнний період” (2011). Загалом, праці, присвячені діяльності Й. Бузека як статистика, економіста, демографа, викладача-правника, а також аналіз його статистико-економічних досліджень міста Львова та Галичини, знаходимо у польських науковців, відповідно польською мовою.

Метою статті є розширення вітчизняної історіографії в сфері дослідження наукового доробку Йозефа Бузека, висвітлення його діяльності та надання оцінки науковим працям у галузі польської та галицької статистики.

Народився Йозеф Бузек 16 листопада в селі Конська поблизу Цешина в родині хліборобів-свангелістів (лютеран). Родина Бузеків була достатньо відомою у краї Цешинської Сілезії, а згодом майже по всій Польщі, і серед професійної інтелігенції можна було часто зустріти це прізвище. Першу освіту отримав у німецькій гімназії в Цешині, яку закінчив у 1894 р. Відомо, що там він був членом таємної організації

„Jedność”, що гуртувала польських старшокласників у Цешинській Сілезії, що тоді ще була частиною Австрійської імперії. Професійну освіту отримав на юридичних факультетах університетів у Кракові та Відні (Bulska, 2012, s. 75). У 1899 р. здобув ступінь доктора права в Ягеллонському університеті.

З 1902 р. Йозеф Бузек переїхав в Галичину, де здобув ступінь доктора наук та почав працювати у Львівському університеті на юридичному факультеті. У цьому ж році габілітувався на юридичному факультеті Львівського університету на посаду доцента приватної статистики, здобуває ступінь доктора наук та можливість викладацької діяльності. У 1904 р. був призначений доцентом, у цьому ж році Йозеф Бузек був прийнятий до ради професорів і призначений ад'юнт-професором управління освітою та адміністративного права, а з 1905 р. очолював кафедру адміністрації, адміністративного права і статистики Львівського університету. У 1910 р. був призначений ординарним професором. Під час війни з 1916 по 1917 рр. Йозеф займав пост декана юридичного факультету (Bulska, 2012, s. 76).

Водночас він розвиває свою професійну та політичну кар'єру. У 1899–1902 рр. працює референтом у Центральній статистичній комісії у Відні, з 1904 р. бере на себе керівництво Національним статистичним бюро у Львові, яким керує до 1910 р. У 1906 р. його призначають членом Центральної статистичної комісії у Відні, а також членом Статистичної ради Статистичного управління Міністерства промисловості та торгівлі Австрійської імперії. Він вступає в Демократично-національну партію. У виборчому окрузі у Львові обирається членом Державної ради у Відні (1907 і знову 1911 р.). У лютому 1917 р. Польська Тимчасова державна рада призначає його генеральним писарем конституційно-парламентарної комісії. Розробляє проект закону про вибори до палати та сенату. Відповідно до декрету голови держави від 28 листопада 1918 р. – член законодавчого сейму (1919–1922 рр.) як учасник Конституційно-трудового клубу, розробляє власний проект майбутньої Конституції Польської Республіки, з обґрунтуванням і порівнянням з конституціями Швейцарії, Америки та Франції (Bulska, 2012, s. 76).

Не зважаючи на свої високі досягнення у політиці, участь у розбудові незалежної Польської адміністративної статистики після Першої світової війни та чисельні керівні посади, професор Йозеф Бузек зробив значний внесок у практичне дослідження економічної статистики, господарства, народонаселення та демографічних процесів у Польщі та Галичині. Обіймаючи посаду голови Управління статистики у Львові, Йозеф Бузек заснував в управлінні бібліотеку, яка і досі вражає кількістю і значимістю книг та документів, у 1929 р. головував на Міжнародному статистичному конгресі у Варшаві. Польський та галицький вчений-економіст і статистик присвятив свою наукову діяльність також

питанням національної політики, досліджуючи проблеми соціальної і освітньої статистики (Buzek, 1909b; 1905a).

Актуальною і сьогодні є його стаття „Процес денаціоналізації в світлі новітньої національної статистики європейських країн” („Proces wynarodowienia w swietle nowszej statystyki narodowosciowej panstw europejskich”), опублікована у Львові у 1903 р. Автор робить спробу проаналізувати проблеми посилення денаціоналізації слабших національностей під владою сильніших націй, спираючись на характер національних відносин в Австро-Угорщині, Росії та Німеччині (Buzek, 1903).

Професійна діяльність Йозефа Бузека відображена і в його журналістській діяльності. Будучи чиновником, а потім членом Центральної комісії Статистичного управління у Відні, у період 1899–1901 рр. професор опублікував у його періодичному виданні „Статистичний місячник” („Statistische Monatschrift”) кілька есе про соціальні економічні явища в різних країнах. У цих роботах він зробив економічний огляд господарства в Росії, міграційні процеси в Австрії в 1896–1898 рр. і вплив урожаю хлібних культур на рух населення в Галичині в 1878–1898 рр. (Zieliński, 1977, s. 40).

Як голова Державного статистичного управління у Львові публікує кілька досліджень у періодичних випусках „Відомостей статистичних о стосунках Крайових” з тематики крайової статистики. У них, спираючись на зібрані джерельні документи, він описав соціально-економічне становище населення Галичини. До них, між іншим, належать праці, присвячені професійним та соціальним відносинам населення в Галичині за віросповіданням і національністю (Buzek, 1905a), табуляр майна в Галичині станом на кінець 1902 р. (Buzek, 1905b), статистичні матеріали до реформи парламентського виборчого закону (Buzek, 1906). Сьогодні ці праці є важливим джерелом з історії Галичини кінця XIX – початку XX століть.

До польської статистики професор Бузек мав особливе ставлення з огляду на своє походження та патріотичні почуття. Ще будучи на високій посаді в Австрійській імперії, у 1910 р. він поставив під сумнів правильність переписів, проведених в Австрії в попередні роки, які не дали реальної кількості поляків. Він стверджував, що не всі поляки в цих масових дослідженнях були перелічені. Він вважав, що це сталося через тенденційну роботу переписних комісарів і недостатню національну свідомість. Він закликав польське населення визнати своє походження. У 1910 р., напередодні чергового перепису, видав невелику брошуру „Зауваження до майбутнього перепису”, у якій писав: *„Перш за все, у політичному світі сила кожного народу вимірюється, в першу чергу, його чисельністю та його національною свідомістю, і лише в другу чергу його освітою, багатством, робочою силою тощо. Тому, якщо перепис покаже, що кількість членів нації швидко зростає, це свідчитиме про її*

життєздатність і її силу” (Buzek, 1910, s. 13). На завершення він зазначає, що полякам необхідно провести належну передпереписну підготовку та організувати належний контроль за переписом.

Після початку Першої світової війни, у травні 1915 р., на економічних курсах, організованих Верховним Національним Комітетом, він прочитав цикл лекцій під назвою „Погляд на зростання населення польських земель у XIX столітті, виданий у Кракові”. Тези, викладені в лекціях, свідчать про вміння використовувати статистичні дані в політичній діяльності. Лекції включали статистичний аналіз чисельного розвитку польського населення в ретроспективі понад 100 років із критичним підходом до статистичних джерел. У них він обговорював становище корінного польського населення на пруських територіях Опольського та Ольштинського Регієрунгів. Він довів, що втрату тамтешнього польського населення можна віднести лише до процесу германізації (Bulska, 2012, s. 79).

У незалежній Польщі Йозеф Бузек зробив великий внесок у розвиток державної статистики. Він очолив створене у 1918 р. польське Центральне статистичне управління, формував професійний кадровий склад цього органу, розробляв та вдосконалював програму та методи діяльності (Kwiatkowski, 1998, s. 48). Про значний вклад Й. Бузека в розбудову статистичної справи в Польщі на посаді першого директора Центрального статистичного управління (ЦСУ) Польської Республіки можна дізнатись із спогадів Людвіка Крживіцького, польського соціолога, економіста, професора, який тривалий час працював на посаді заступника директора ЦСУ. Про Бузека він говорить так: *„Я повинен чітко і рішуче зазначити, що він тоді, у 1918 р. був єдиною людиною, яка змогла впоратися із завданням виведення статистичного управління на рівень найкращих європейських зразків. Він був єдиним, завдяки обізнаності із завданнями та засобами адміністративної статистики [...] У Варшаві були люди, теоретично обізнані із завданнями статистики, з її методами, але їй точно бракувало досвідченої руки, яка змогла б дати напрямок статистичним дослідженням і з найменшими витратами коштів, але отримати якомога більше матеріалу”* (Krzywicki, 1929).

Так характеризує роботу Центрального статистичного управління і професора Бузека на посаді директора Антон Суйковський, польський географ і політичний діяч: *„Починаючи з відділів статистики населення, шкільної статистики, зовнішньої торгівлі та сільського господарства, крок за кроком робота в ЦСУ прогресувала: збільшувалася кількість відділів і підрозділів адміністративної статистики, водночас все більше уваги приділялося економічним явищам і питанням загалом, і фінансовим зокрема. Таким чином, подолавши незліченну кількість труднощів, тепер ми можемо впевнено сказати, що в статистиці, завдяки доктору, проф. Й. Бузеку, Польща стояла в рядах*

цивілізованих націй і займала тут чільне місце. Слід зазначити, що професор у своїй потужній організаторській роботі ніколи не імпровізує, а передбачає, ставить мету, продумує засоби, розподіляє роботу в часі та розподіляє її між виконавцями, причому завжди не тільки раціонально, але навіть науково” (Sujkowski, 1929).

Важливим був і доробок Йозефа Бузека в області польського права, особливо після здобуття республікою незалежності у 1918 р. У 1919 р. він представив оригінальний федеративний проект Конституції, який був слабко підтриманий у колі інтелігенції та політичної верхівки. Так, ідея розподілу республіки Польща на 70 земель із 73 земськими сеймами, була незрозумілою для центру. За проектом Бузека сейм був двопартійним і мав би складатись із Палати депутатів і Сенату. Право голосу на виборах депутатів мали б і чоловіки, і жінки, але з тих земель, де жінки отримують право голосу. Депутати обирались би на п'ятирічний термін. До складу сенату входили б по два сенатори від землі і отримували повноваження на дев'ять років. Президент ж, за проектом Бузека, повинен обиратися за американським зразком, тобто виборцями, що обрані шляхом загального голосування. Серед іншого, професор наголошував, що обрані парламенти повинні залишатись невеликими, щоб бути ефективними і прогресивними (Лавнічак, 2011, с. 156).

Зважаючи на значні досягнення у полі польського права та законодавства Бузек був також у складі польської делегації на Версальській мирній конференції у 1919 р. Після розпуску законодавчого сейму був обраний у 1922 р. кандидатом від Польської народної партії „П'ясти” до Сенату і залишався в ньому до кінця терміну (1927 р.). Будучи сенатором, він працював референтом загального бюджету і підготував багато звітів про бюджетні кошториси. Варто зазначити, що на той час вже велися перші роботи, спрямовані на створення спільної Європи. І професор Бузек брав участь і в цьому важливому процесі. Відділення Пан'європейського союзу, як його тоді називали, були створені в багатьох країнах. У Польщі оргкомітет такого відділу був утворений 27 лютого 1927 р. у Варшаві. Його очолив прихильник панєвропеїзму Александер Ледніцкі та сенатор Юзеф Бузек. Конгреси Союзу відбулися у Відні (1926 р.), Берліні (1930 р.), Базелі (1932 р.) і знову у Відні (1935 р.) (Bulska, 2012, s. 76–77).

Загалом, Йозеф Бузек зробив вагомий вклад у статистичні дослідження Польщі та Галичини протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст. Його практична діяльність на керівних посадах державних і крайових органів статистики значно вплинули на розбудову статистичної справи в Галичині та Польщі, а також сприяли удосконаленню методів збору та обробки статистичної інформації. У його чисельних наукових працях та дослідженнях аналізувались проблеми освіти та соціально-економічного становища населення Австрійської імперії, піднімались питання національної та мовної державної політики урядів Австрії та інших

європейських країн відносно поневолених народів. У зібраному ним статистичному матеріалі ми можемо бачити реальне становище українського та польського населення без ідеологічного забарвлення та фальсифікацій, до яких часто звертались імперські уряди.

Список використаної літератури

1. Bulska E. B. Józef Buzek (1873–1936), statystyk, ekonomista, prawnik, polityk. *Wiadomości Statystyczne. The Polish Statistician*. 2012. № 11. S. 75–83. **2. Buzek J.** Materiały statystyczne do reformy sejmowego prawa wyborczego. *Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych*. Lwów, 1906. T. 21, z. 1. **3. Buzek J.** Proces wynarodowienia w swietle nowszej statystyki narodowosciowej panstw europejskich. *Przegląd Prawa i Administracji*. Lwów, 1903. S. 295–330. **4. Buzek J.** Rozsiedlenie ludności Galicji według wyznania i języka. *Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych*. Lwów, 1909a. T. 21, z. 2. **5. Buzek J.** Rozwoj stanu szkół srednich w Galicji w ciągu ostatnich lat 50 (1859–1909). *Muzeum*. 1909b. Rocznik 15, dodatek 3. **6. Buzek J.** Stosunki zawodowe i socjalne ludności w Galicji według wyznania i narodowości. *Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych*, Lwów 1905a. T. 20, z. 2. **7. Buzek J.** Własność tabularna w Galicji według stanu z końcem roku 1902. *Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych*, Lwów 1905b. T. 20, z. 3. **8. Buzek J.** Uwagi ze względu na zbliżający się spis ludności. Kraków : Towarzystwo Szkoły Ludowej. 1910. 23 s. **9. Krzywicki L.** Dr Józef Buzek. *Kwartalnik Statystyczny*. Warszawa, 1929. T. VI, z. 4. S. 3–5. **10. Kwiatkowski S.** Buzek Józef 1873–1936. *Słownik Biograficzny Statystyków Polskich* / B. M. Bulska... et al. Warszawa : Główny Urząd Statystyczny ; Polskie Towarzystwo Statystyczne, 1998. S. 47–49. **11. Sujkowski A.** Dr Józef Buzek, *Kwartalnik Statystyczny*. Warszawa, 1929. T. VI, z. 4. S. 6–7. **12. Zieliński H.** Buzek Józef. *Śląski Słownik Biograficzny* / Kantyka J. (red.). Katowice : Śląski Instytut Naukowy, 1977. T. II. S. 39–40. **13. Лавнічак А.** Конституційне право у Львівському університеті в міжвоєнний період. *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник*. 2011. № 2. С. 149–179.

References

1. Bulska, E. B. (2012). Józef Buzek (1873–1936), statystyk, ekonomista, prawnik, polityk. *Wiadomości Statystyczne. The Polish Statistician*, 11, 75–83. **2. Buzek, J.** (1906). Materiały statystyczne do reformy sejmowego prawa wyborczego. *Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych*, 21, z. 1. **3. Buzek, J.** (1903). Proces wynarodowienia w swietle nowszej statystyki narodowosciowej panstw europejskich. *Przegląd Prawa i Administracji*, 295–330. **4. Buzek, J.** (1909a). Rozsiedlenie ludności Galicji według wyznania i języka. *Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych*, 21, z. 2. **5. Buzek, J.** (1909b). Rozwoj stanu szkół srednich w Galicji w ciągu ostatnich lat 50 (1859–1909). *Muzeum*, 15, dodatek 3. **6. Buzek, J.** (1905a).

Stosunki zawodowe i socjalne ludności w Galicji według wyznania i narodowości. *Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych*, 20, z. 2. **7. Buzek, J.** (1905b). Własność tabularna w Galicji według stanu z końcem roku 1902. *Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych*, 20, z. 3. **8. Buzek, J.** (1910). Uwagi ze względu na zbliżający się spis ludności. Kraków: Towarzystwo Szkoły Ludowej. **9. Krzywicki, L.** (1929). Dr Józef Buzek. *Kwartalnik Statystyczny*, VI, z. 4, 3–5. **10. Kwiatkowski, S.** (1998) Buzek Józef 1873–1936. In *Bulska, B. M. (Red.) Słownik Biograficzny Statystyków Polskich.* (s. 47–49). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny; Polskie Towarzystwo Statystyczne. **11. Sujkowski, A.** (1929). Dr Józef Buzek. *Kwartalnik Statystyczny*, VI, z. 4, 6–7. **12. Zieliński, H.** (1977). Buzek Józef. In *Kantyka J. (Red.) Śląski Słownik Biograficzny.* (T. II, s. 39–40). Katowice: Śląski Instytut Naukowy. **13. Lavnichak, A.** (2011). Konstytucyjne prawo u Lvivskomun universyteti v mizhvoiennyi period [Constitutional law at Lviv University in the interwar period]. *Vroslavsko-Lvivskiyi yurydychnyi zbirnyk – Wrocław-Lviv legal collection*, 2, 149–179 [in Ukrainian].

Шевцова Є. С. Діяльність Йозефа Бузека у галузі польської та галицької статистики

У статті проведений аналіз діяльності професора Йозефа Бузека (1873–1936) – видатного діяча польської та галицької статистики кінця XIX – початку XX ст., економіста, демографа, юриста, соціолога. На керівних посадах державних статистичних органів як політик і викладач, він зробив чималий внесок у історичне та статистичне дослідження Галичини, аналізував господарство, економіку краю, піднімав питання становища національних меншин у Австрійській імперії, якими тоді були як українці, так і поляки. Оскільки внесок Йозефа Бузека в польську та українську статистичну справу не достатньо висвітлений у вітчизняній науці, метою статті є розширення української історіографії з питань польської та галицької статистики та економічної думки науковими працями професора Бузека. Автором подана коротка біографічна довідка, охарактеризована освітня та наукова діяльність Йозефа Бузека у галузі економіки, юриспруденції, статистики. Проведений аналіз важливих політичних здобутків, досвіду роботи у Центральній статистичній комісії у Відні, Польському Центральному статистичному управлінні, Управлінні статистики у Львові. Польський та галицький вчений-економіст і статистик присвятив свою наукову діяльність також питанням національної політики, характеризуються праці, в яких досліджуються проблеми соціальної і освітньої статистики. Виокремлено і проаналізовано важливі праці з польської та галицької статистики у сфері господарства, народонаселення та демографічних процесів у Польщі та Галичині. Дана оцінка досягнень у сфері польської політології та правознавства. Доведено, що його практична діяльність на керівних посадах державних і крайових органів статистики значно вплинула на

розбудову статистичної справи в Галичині та Польщі, а також сприяли удосконаленню методів збору та обробки статистичної інформації.

Ключові слова: Йозеф Бузек, статистика, Галичина, Центральне статистичне управління, Управління статистики у Львові.

Shevtsova Y. S. Activities of Jozef Buzek in the field of Polish and Galician statistics

The article analyzes the activities of Professor Józef Buzek (1873–1936), a prominent figure in Polish and Galician statistics of the late 19th and early 20th centuries, an economist, demographer, lawyer, and sociologist. In leading positions of state statistical bodies, as a politician and teacher, he made a significant contribution to the historical and statistical research of Galicia, analyzed the economy and economy of the region, raised the issue of the position of national minorities in the Austrian Empire, which were both Ukrainians and Poles at the time. Since the contribution of Jozef Buzek to the Polish and Ukrainian statistical affairs is not sufficiently covered in domestic science, the purpose of the article is to expand Ukrainian historiography on Polish and Galician statistics and economic thought with the scientific works of Professor Buzek. The author provided a brief biographical reference, characterized the educational and scientific activities of Josef Buzek in the field of economics, jurisprudence, and statistics. The analysis of important political achievements, work experience in the Central Statistical Commission in Vienna, the Polish Central Statistical Office, and the Statistics Office in Lviv was carried out. The Polish and Galician scientist-economist and statistician also devoted his scientific activity to issues of national policy, characterized by works in which the problems of social and educational statistics are investigated. Important works on Polish and Galician statistics in the field of economy, population and demographic processes in Poland and Galicia have been singled out and analyzed. The assessment of achievements in the field of Polish political science and jurisprudence is given. It has been proven that his practical activities in the management positions of state and regional statistical bodies had a significant impact on the development of statistical affairs in Galicia and Poland, as well as contributed to the improvement of statistical information collection and processing methods.

Key words: Joseph Buzek, statistics, Galicia, Central Statistical Office, Statistics Office in Lviv.

Стаття надійшла до редакції 03.04.2023 р.

Прийнято до друку 25.04.2023 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

Наукове видання

ВІСНИК
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(історичні науки)

№ 2 (356) червень 2023

Відповідальні за випуск:

д. і. н. **О. В. Набока,**

к. і. н. **О. А. Забудкова**

Здано до склад. 23.05.2023 р. Підп. до друку 25.06.2023.
Формат 60x84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 12,32. Наклад 200 прим. Зам. № 349.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
Юридична адреса:
вул. Ковалю, 3, м. Полтава, 36014. т/ф: (095) 105-60-05.
e-mail: luguniv.info.edu@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.